

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 2 (1962)

Δελτίον ΧΑΕ 2 (1960-1961), Περίοδος Δ'

Η Επισκοπή του Δαμαλά. (Εργασίες καθαρισμού και νεώτερα στοιχεία περί του αρχιτεκτονικού τύπου αυτής) (πίν. 66-73)

Παύλος ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

doi: [10.12681/dchae.731](https://doi.org/10.12681/dchae.731)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ Π. (1962). Η Επισκοπή του Δαμαλά. (Εργασίες καθαρισμού και νεώτερα στοιχεία περί του αρχιτεκτονικού τύπου αυτής) (πίν. 66-73). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 2, 195-227. <https://doi.org/10.12681/dchae.731>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η Επισκοπή του Δαμαλά. (Εργασίαι καθαρισμού και
νεώτερα στοιχεία περί του αρχιτεκτονικού τύπου
αυτής) (πίν. 66-73)

Παύλος ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 2 (1960-1961), Περίοδος Δ' • Σελ. 195-227

ΑΘΗΝΑ 1962

Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΤΟΥ ΔΑΜΑΛΑ
(Έργασίαι καθαρισμοῦ καὶ νεώτερα στοιχεῖα
περὶ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου αὐτῆς)
(Πίν. 66 - 73)

Τὸ ἔτος 1959 ἐνήργησα, κατ' ἐντολὴν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, καθαρισμὸν τῶν ἐρειπίων τῆς μεγαλοπρεποῦς βυζαντινῆς ἐκκλησίας, τῆς γνωστῆς ὡς Ἐπισκοπῆς τοῦ Δαμαλᾶ¹.

Ἡ ἐκκλησία αὕτη, εὐρισκομένη ἐπὶ ὑψώματος παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρους Ἀδέρες καὶ δυτικῶς τοῦ χειμάρρου Κρεμαστοῦ, τοῦ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καλουμένου Ὑλλικοῦ καὶ Ταυρίου, ἦτο ἤδη κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος κατερειπωμένη (Πίν. 66)².

Διὰ τῶν γενομένων κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας ἀνασκαφῶν διεπιστώθη, ὅτι ἡ Ἐπισκοπὴ εἶναι ἐκτισμένη ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης τῆς ἀρχαίας Τροιζῆνος³.

Κατὰ τὰς προσφάτους ἐργασίας καθαρισμοῦ ἦλθον εἰς φῶς νέα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα βοηθοῦν εἰς τὴν πληρεστέραν μελέτην τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τοῦ ἐνδιαφέροντος τούτου μνημείου καὶ εἰς τὴν ὀρθοτέραν τοποθέτησιν αὐτοῦ μεταξὺ τῶν κτισμάτων τῆς ἀκμῆς τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἐν Ἑλλάδι.

Α. ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Ὁ ἀκάματος Γ. Λαμπάκης ἐπεσκέφθη (1891), ἀλλὰ δὲν ἐμελέτησε τὰ ἐρείπια τῆς Ἐπισκοπῆς⁴.

Αἱ δύο φωτογραφίαι, τὰς ὁποίας κατέλιπεν ἐν τῇ συλλογῇ του (ἀριθμ.

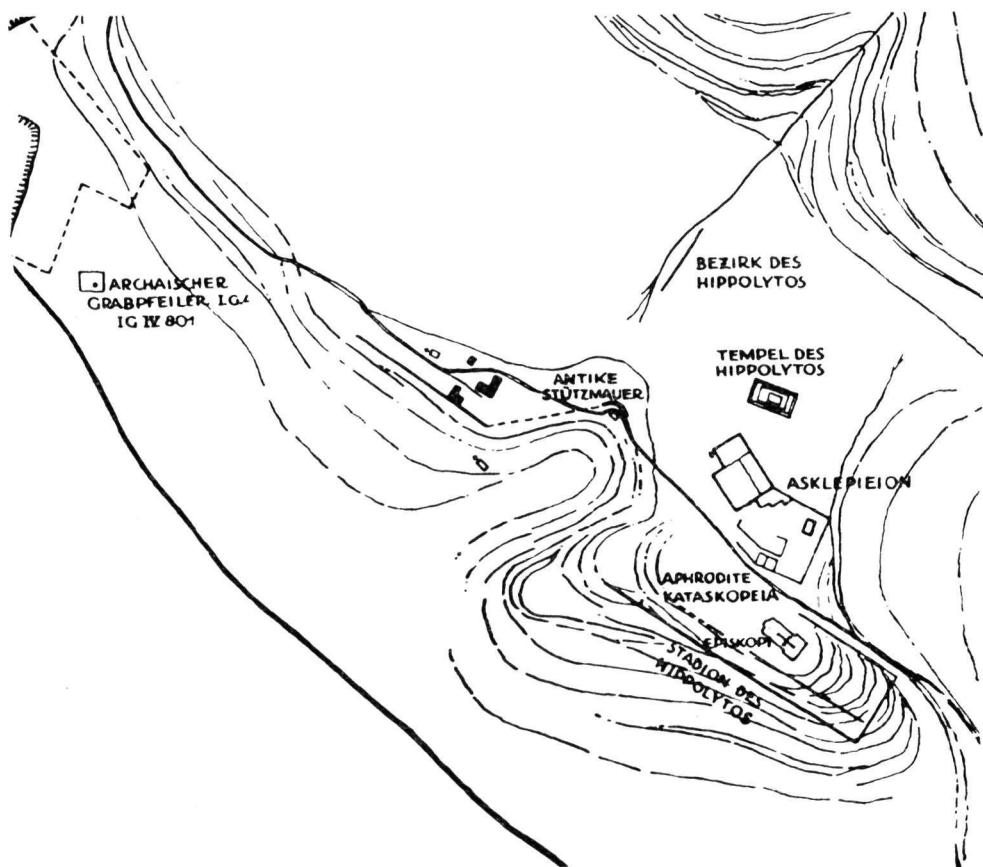
1. Ἀ. Μ η λ ι α ρ ᾶ κ η, Γεωγραφία πολιτικὴ νέα καὶ ἀρχαία τοῦ Νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας, Ἀθῆναι 1886, σ. 81, 177 - 178, 201 - 202 καὶ 217. Ἀ. Ὀ ρ - λ ᾶ ν δ ο υ, Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος, τόμ. Ε', 1939 - 1940, τευχ. 1, σ. 17 - 33. Εἰς τὸ ἐξῆς θὰ μνημονεύηται Α.Β.Μ.Ε.

2. Ἀ. Μ η λ ι α ρ ᾶ κ η, ἐνθ' ἄν., σ. 202, 217. Περὶ τοῦ ὄρους Ἀδέρες, σ. 6, 176 - 178, 195 - 197. Περὶ τοῦ χειμάρρου Κρεμαστοῦ, σ. 12, 178, 196, 220.

3. Ε. L e g r a n d, ἐν Bulletin de Correspondance Hellénique, XVI, 165 ἔ., XVII, 84 ἔ. καὶ 525 - 527, XXI, 543 ἔ., XXIV, 179 ἔ., XXIX, 269 ἔ. G. W e l - t e r, Troizen und Kalareia, Berlin 1941. Εἰς τὸ ἐξῆς θὰ ἀναφῆρηται G. Welter.

4. Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, Α', 1892, σ. 97. Εἰς τὸ ἐξῆς θὰ μνημονεύηται Δ.Χ.Α.Ε.

1804 και 1805)¹, εἶναι πολύτιμοι, διότι δεικνύουν: α') τὴν κατάστασιν, εἰς ἣν εὗρίσκετο τότε τὸ κτίσμα, β') ἐνδιαφέροντα κτηριακὰ στοιχεῖα, ὡς: τὸ ὕψος τοῦ ΝΑ τετραγώνου διαμερίσματος, τὸ ὕψος τῆς στέγης τοῦ χαμηλοῦ νοτίου κλίτους καὶ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ ἀετώματος τῆς νοτίας ἐγκαρσίας κεραίας τοῦ σταυροῦ, τὰ ὁποῖα ἤδη ἔχουν ἀλλοιωθῆ καὶ γ') πολλὰ γλυπτὰ μέλη, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐξαφανισθῆ σήμερον.

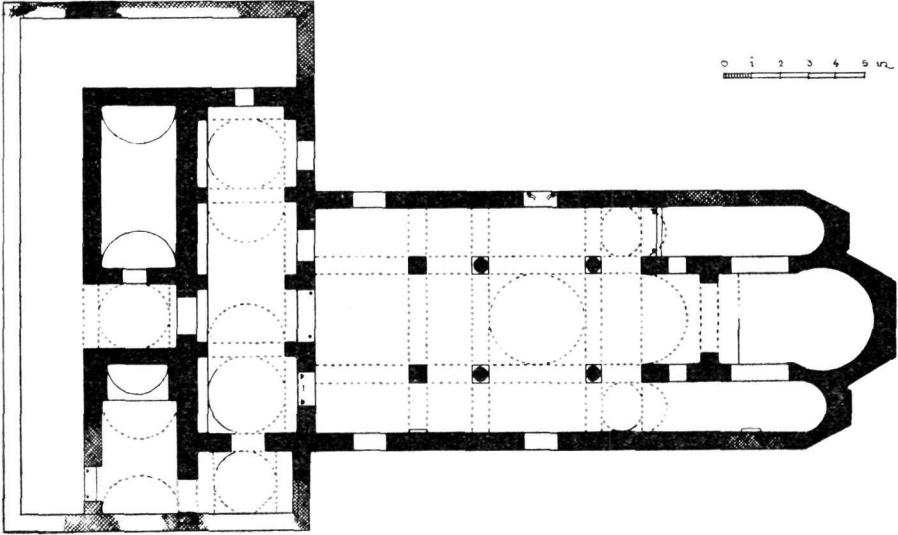
Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸν σχέδιον ἀρχαίας Τροιζῆνος κατὰ G. Welter. Λεπτομέρεια.

Ἐρευνᾶν καὶ ἀνασκαφῆν τῆς Ἐπισκοπῆς ἐνήργησεν, ἀλλὰ μὲ ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τὴν ἀνεύρεσιν τῶν λειψάνων ἀρχαίου ναοῦ, ὁ εὐρύτερον ἀσχοληθεὶς καὶ μελετήσας τὸν ἐρειπιῶνα τῆς ἀρχαίας Τροιζῆνος G. Welter, ἐν ἔτει 1932.

1. Δ.Χ.Α.Ε., Β', 1894, σ. 59 καὶ Θ', 1910, σ. 13.

Οὗτος, εἰς τὸ βιβλίον του «Troizen und Kalaureia», Berlin 1941, ἠσχολήθη δι' ὀλίγων καὶ μὲ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἐπισκοπῆς, σημειώσας, ὅτι πρόκειται περὶ τρικλίτου βυζαντινῆς βασιλικῆς, ἀνεγερθεῖσης ἐπὶ τῶν ἑρειπίων τοῦ ναοῦ τῆς Κατασκοπίας Ἀφροδίτης, ὑπὲρ καὶ νοτίως τοῦ ἀρχαίου Σταδίου τοῦ Ἴππολύτου (εἰκ. 1)¹.

Εἰς τὴν κάτωψιν τῆς ἐκκλησίας, τὴν ὁποίαν παρέσχεν ἐν τῷ βιβλίῳ

Εἰκ. 2. Κάτωψις τῆς Ἐπισκοπῆς Δαμαλᾶ κατὰ G. Welter.

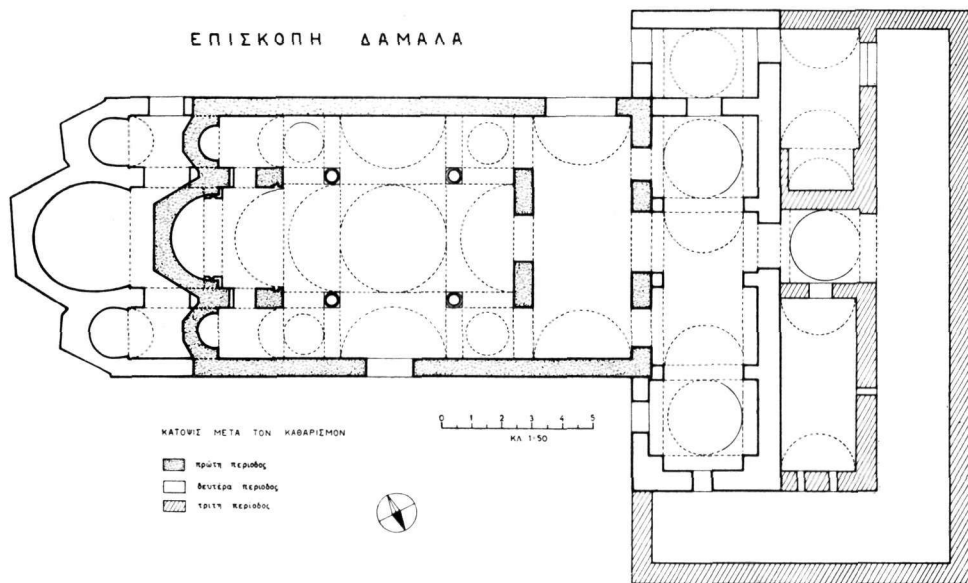
τούτῳ (εἰκ. 2), ἀπέδωκε μὲν ὀρθῶς τὸ ζωηρῶς πεταλόμορφον σχῆμα τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, τὰς δύο, ὅμως, πλαγίας κόγχας, δηλαδὴ τῆς Προθέσεως καὶ τοῦ Διακονικοῦ, ἐσχέδιασε βαθείας μὲν, ἀλλ' ἀπλῶς ἡμικυκλικάς, ἐνῶ ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω καὶ αὗται ἔχουν ἑλαφρῶς πεταλόμορφον σχέδιον.

Ὁ Welter ἀπέφυγε νὰ σημειώσῃ τὸν τρόπον στεγάσεως τῶν δύο δυτι-

1. G. Welter, ἔνθ' ἄν., σ. 37. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 1 εἶναι μικρὸν μέρος τοῦ πλήρους τοπογραφικοῦ σχεδίου τῆς ἀρχαίας Τροιζήνης, δημοσιευομένου ἐν τῷ ὡς ἄνω βιβλίῳ τοῦ Welter. Αἰσθάνομαι τὴν ὑποχρέωσιν νὰ εὐχαριστήσω καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὸν Διευθυντὴν τοῦ ἐν Ἀθήναις Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, κ. Em. Kuntze, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον μοὶ παρέσχε πᾶσαν εὐχέρειαν εἰς τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ βιβλίου τοῦ G. Welter, ἀλλὰ καὶ προθύμως παρεχώρησε τὴν ἄδειαν νὰ λάβω φωτογραφικὰ ἀνάτυπα τῆς κατόψεως τῆς Ἐπισκοπῆς, εἰκὼν 2 καὶ τοῦ τοπογραφικοῦ σχεδίου τῆς ἀρχαίας Τροιζήνης, εἰκὼν 1. Τὰ ἄλλα ἐν τῷ κειμένῳ σχέδια καθὼς καὶ αἱ φωτογραφίαι τῶν Πινάκων εἶναι ἔργα τοῦ γράφοντος.

κῶν γωνιαίων τετραγώνων διαμερισμάτων μεταξύ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ. Ἐκ τῆς μελέτης ὅμως τοῦ σχεδίου τῆς ἐκκλησίας ἐξάγεται, ὅτι καὶ ταῦτα ἐστεγάζοντο διὰ χαμηλωμένων θόλων, εἰς σχῆμα στρογγύλης ἀσπίδος (calottes).

Κατὰ τὴν γενομένην, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ καθαρισμοῦ, ἔρρεναν, δὲν διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς δύο ἐκ τῶν σημειουμένων ἐν τῇ ὡς ἀνωτέρω κατόψει (εἰκ. 2) θυρῶν, μίας εἰς τὸ μέσον περιῖπου τοῦ νοτίου μακροῦ τοίχου τῆς ἐκκλη-

Εἰκ. 3. Κάτωψις τῆς Ἐπισκοπῆς Δαμαλᾶ μετὰ τὰς προσφάτους ἐργασίας.

σίας καὶ ἑτέρας εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ βορείου μακροῦ τοίχου αὐτῆς, ἥτοι εἰς τὸ τμήμα τὸ ὁποῖον ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν στενὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ ἔσωνάρθηκος (εἰκ. 3).

Ὁ ἔσωνάρθηξ δὲν ἐδηλώθη ὑπὸ τοῦ Welter ὡς ἴδιον μέρος τοῦ κτηρίου, χωριζόμενον διὰ τοίχου ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ στεγαζόμενον διὰ καμάρας, βαινούσης ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον, ἀλλὰ διηρέθη εἰς τρία κατὰ πλάτος μέρη, ἀποτελοῦντα συνέχειαν τῶν τριῶν κλιτῶν. Οὕτω τὸ κτίσμα ἔλαβεν ἐν κατόψει τὴν μορφήν τρικλίτου βασιλικῆς, τῆς ὁποίας αἱ δύο κιονοστοιχίαι ἐκ πεσσῶν καὶ κίωνων εἶχον ἀνίσους μετακλιονίους διαστάσεις.

Τὴν ἔννοιαν τῆς βασιλικῆς καθιστᾷ σαφεστέραν καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Welter δὲν ἐσημείωσεν ἐν τῇ κατόψει του τὰ τόξα τὰ δηλοῦντα τὰς δύο καμάρας — βορείαν καὶ νοτίαν — τῆς ἐγκαρσίας κεραίας τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ.

Τὸν ἔσωνάρθηκα ἐσχεδίασεν ὀρθῶς ὁ Welter, ἥτοι ἐκτεινόμενον καὶ

πέραν τοῦ βορείου καὶ νοτίου ἑξωτερικοῦ τοίχου τῆς Ἐκκλησίας καὶ διαιρούμενον εἰς τέσσαρα μέρη, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ τρία στεγάζονται διὰ χαμηλωμένων σφαιρικῶν θόλων (calottes), τὸ δὲ τέταρτον διὰ καμάρας. Τὸ νοτιώτερον τῶν μερῶν τούτων χωρίζεται διὰ τοίχου ἀπὸ τοῦ λοιποῦ ἑξωνάρθηκος, ἐπικοινωνοῦν μετ' αὐτοῦ διὰ θύρας (εἰκ. 2 καὶ 3).

Ὁρθῶς ἐπίσης ἐσημειώθησαν καὶ αἱ θύραι ἐπικοινωνίας τοῦ Νάρθηκος μετὰ τῶν ἄλλων διαμερισμάτων τοῦ κτίσματος.

Πρὸ τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ ἑξωνάρθηκος, τῆς ἀνοιγομένης εἰς τὸν ἄξονα τῆς μεσαίας θύρας τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 2 καὶ 3), ὁ Welter ἀπέδωκεν ὀρθῶς τὸν θολωτὸν πυλῶνα, καλυπτόμενον δι' ἀσπίδος, ὡς ἐπίσης ὀρθῶς ἀπέδωκε καὶ τὴν πλήρη διαμόρφωσιν τοῦ πρὸς Νότον τοῦ πυλῶνος διαμερίσματος μετὰ τοῦ ἀροσσολίου.

Εἰς τὸ πρὸς Βορρᾶν, ὅμως, τοῦ πυλῶνος ἐπίμηκες ὀρθογώνιον διαμερίσμα δὲν ἐσημείωσε τὰ δύο στενὰ μονόλοβα παράθυρα εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν αὐτοῦ, οὔτε καὶ τὸ ἕτερον τὸ ἀνοιγόμενον εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν.

Τέλος εἰς τὴν κάτωψιν τοῦ Welter ἀπεδόθη ὀρθῶς καὶ ὁ μανδρότοιχος, ὁ περιβάλλων τὸν ἑξωνάρθηκα καὶ τὰ πρὸς Δυσμὰς αὐτοῦ προσκτίσματα.

Εἶναι ἀπορίας ἄξιον, πῶς ὁ Welter, παρ' ὅλην τὴν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν καὶ τὴν, κυριολεκτικῶς, ἀναμόχλευσιν, τὴν ὁποίαν ἔκαμεν εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἐπισκοπῆς, δὲν παρετήρησεν ὑπὸ τὰ κτηριακὰ στοιχεῖα τῆς ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ἀπετύπωσε καὶ ἐδημοσίευσεν τὴν κάτωψιν, τὴν ὑπαρξιν καὶ ἄλλων κτηριακῶν λειψάνων, ἀνηκόντων εἰς ἑτέραν ἐκκλησίαν, παλαιότεραν ἐκείνης.

Δὲν εἶχεν εἰσέτι ἐκδοθῆ τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν βιβλίον τοῦ G. Welter περὶ Τροιζήνος, ὅτε ἐπισκέφθη καὶ ἐμελέτησε τὰ εἰρηπια τῆς Ἐπισκοπῆς ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἀ. Ὁρλάνδος.

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρεῦνης ταύτης ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδιδόμενον Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος¹.

Ἡ μελέτη αὕτη εἶναι πολυτιμοτάτη, διότι ὄχι μόνον ἐξετάζει τὸ μνημεῖον ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς καὶ γενικώτερον ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς ἐπόψεως², ἀλλὰ δίδει καὶ τὴν πολιτικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Τροιζήνος³, τῆς περιοχῆς δηλαδὴ ἐκείνης, ἣ ὁποία ἀπὸ τοῦ 9^{ου} αἰῶνος μ.Χ. ἀπαντᾷ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν « Δαμαλᾶς »⁴.

Ὁ κ. Ὁρλάνδος, ὡς ἦτο ἐπόμενονον, ἐχαρακτήρισεν ὀρθῶς τὴν Ἐπισκοπὴν ὡς σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένον ναὸν καὶ κατέταξε ταύτην εἰς τὸν τύπον

1. A.B.M.E., ἐνθ' ἄν., σ. 17 - 33.

2. Ἐνθ' ἄν., σ. 8 καὶ 28 - 33.

3. Ἐνθ' ἄν., σ. 18 - 27.

4. Ἐνθ' ἄν., σ. 18 ἑ. Ἀ. Μηλιαράκη, ἐνθ' ἄν., σ. 202.

Α' τοῦ συνθέτου τετρακιονίου¹, συμφώνως πρὸς τὴν ὑπ' αὐτοῦ γενομένην νέαν κατάταξιν τῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν μετὰ τρούλλου ναῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος², διὰ τῆς ὁποίας συνεπλήρωσε τοὺς παλαιότερον ἀσχοληθέντας μὲ τὸ αὐτὸ θέμα Struck³ καὶ Millet⁴.

Εἰς τὴν κάτοψιν τῆς Ἐπισκοπῆς, τὴν ὁποίαν οὗτος παρουσιάζει, εἶναι σαφὲς τὸ σχέδιον τοῦ σταυροειδοῦς ναοῦ καὶ σαφῶς, ἐπίσης, δηλοῦται ἡ δι' ἀσπίδων (calottes) κάλυψις καὶ τῶν τεσσάρων μικρῶν γωνιαίων διαμερισμάτων⁵.

Εἰς τὴν ἀνάλυσιν δὲ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διατάξεως, ἦν παραθέτει⁶, καθορίζει, ὅτι τὸ μνημεῖον ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη: α') τὸν κυρίως ναόν, β') τὸν νάρθηκα καὶ γ') τὰ ἔξω τοῦ νάρθηκος προσκτίσματα μετὰ τοῦ περιβόλου, διακρινόμενα ἀλλήλων οἰκοδομικῶς, ἐπομένως καὶ χρονικῶς.

Τὸ πρῶτον τῶν μερῶν τούτων, « τὸν κυρίως ναόν », τὸ χαρακτηρισζόμενον ὑπ' αὐτοῦ ὡς « ἀρχικὸς ναὸς » καὶ « ἐπίμηκες ὀρθογώνιον κτίσμα », διαιρεῖ πάλιν εἰς τρία κατὰ μῆκος μέρη: α') νάρθηκα, β') κυρίως ναὸν καὶ γ') ἱερὸν καὶ τὸ θεωρεῖ ὡς ἐνιαῖον οἰκοδομικῶς καὶ χρονικῶς σύνολον⁷.

Τὸν ἔσωνάρθηκα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Welter (εἰκ. 2), ἀποδίδει ὡς πράγματι εἶναι, δηλαδὴ ὡς ἴδιον μέρος, καλυπτόμενον διὰ καμάρας, ἔχοντα δὲ τρεῖς θύρας ἐπικοινωνίας πρὸς τὸν κυρίως ναόν, τρεῖς πρὸς τὸν ἔσωνάρθηκα καὶ μίαν εἰς τὴν στενὴν νοτίαν πλευράν του. Θεωρῶν τὸ ἱερὸν βῆμα οἰκοδομικῶς σύγχρονον μέλος τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν κτίσματος παρατηρεῖ, ὅτι τοῦτο καταλαμβάνει μεγάλην σχετικῶς ἐπιφάνειαν καὶ ὅτι ἔχει εἰς ἕκαστον τῶν μεσοτοιχῶν δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα πρὸς ἐπικοινωνίαν τῶν τριῶν μερῶν του, ἐξηγεῖ δέ, ὅτι αἱ μὲν ὀρθογώνιοι ἐγκοπαὶ εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν ποδαρικῶν τῆς πρὸς Ἀνατολὰς ἐνισχυτικῆς ζώνης εἶναι διὰ τὸ τέμπλον,

1. A.B.M.E., ἔνθ' ἀν., σ. 8, 29 - 30, εἰκ. 2.

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 6 - 9.

3. A. Struck, Vier Byzantinische Kirchen der Argolis, ἐν Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Institut, Athen 1909, XXXIV, 3, σ. 189 - 236. Εἰς τὸ ἐξῆς θὰ ἀναφέρηται Ath. Mitt.

4. G. Millet, L'école grecque dans l'architecture Byzantine, Paris 1916, σ. 57 ἔ. Εἰς τὸ ἐξῆς θὰ ἀναφέρηται G. Millet, L'école. Mavrodinov Nicolas, L'apparition et l'évolution de l'église cruciforme, ἐν Atti del V Congresso internazionale di Studi Bizantini (1936), Roma 1940, τόμ. II, σελ. 243 - 252. Εἰς τὸ ἐξῆς θὰ ἀναφέρηται Mavrodinov. J. Strzygowski, Die Entstehung der Kreuzkuppelkirche (Zeit. für Geschichte der Architektur), Heidelberg 1919, σ. 51 ἔ. Spanner and Guger, Rusafa, Berlin 1926, σ. 66. M. Σωτηρίου, Ὁ Ναὸς τῆς Σκριποῦς τῆς Βοιωτίας, ἐν Α.Ε., 1931, σ. 119 - 157.

5. A.B.M.E., ἔνθ' ἀν., σ. 28, εἰκ. 2 καὶ σ. 29.

6. Ἐνθ' ἀν., σ. 28 - 33.

7. Ἐνθ' ἀν., σ. 29.

αί δὲ ὅμοιαι ἐγκοπαί, δυτικῶς τῶν προηγουμένων, εἶναι διὰ τὸν σολέα¹.

Θὰ ἴδωμεν δὲ κατωτέρω, ἐξετάζοντες τὰ νέα στοιχεῖα, τὰ ὅποια ἤλθον εἰς φῶς κατὰ τὸν πρόσφατον καθαρισμὸν τοῦ μνημείου : α') ὅτι ὑπῆρχε σοβαρὸς οἰκοδομικὸς λόγος, ὁ ὁποῖος ἐπέβαλεν ὅπως τὸ Ἱερὸν καταλάβῃ μεγάλην ἐπιφάνειαν, β') ὅτι δικαιολογεῖται ἡ ὑπαρξὶς τῶν δύο τοξωτῶν ἀνοιγμάτων εἰς ἐκάστην « κιονοστοιχίαν » διὰ τὴν συγκοινωνίαν πρὸς ἄλληλα τῶν τριῶν διαμερισμάτων τοῦ Ἱεροῦ καὶ γ') ὅτι ἐξηγεῖται ἡ παρουσία τοῦ δυτικοῦ ζεύγους τῶν ὀρθογωνίων ἐγκοπῶν, διὰ τὴν στήριξιν ἐτέρου τέμπλου ἐκκλησίας, ἡ ὅποια προηγήθη τῆς νῦν ἐξεταζομένης (εἰκ. 3).

Τὴν ὑπαρξιν τῆς ἐκκλησίας ταύτης διείδεν ὁ ὀξυδερκῆς καὶ παρατηρητικὸς ὀφθαλμὸς τοῦ σοφοῦ ἐρευνητοῦ καὶ σεβαστοῦ διδασκάλου μου, τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζει ὡς βασιλικὴν καὶ χρονολογεῖ ἐμμέσως, περιγράφων τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὅποια ἀνεῦρεν ἐν μέσφ τῶν ἐρειπίων, εἰς τὸν 6^{ον} αἰῶνα².

Εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ μνημείου, ἦτοι τοῦ ἐξωνάρθηκος, παρατηροῦνται δύο μικραὶ διαφοραὶ εἰς τὰς δύο κατόψεις, τὴν τοῦ Welter (εἰκ. 2) καὶ τὴν τοῦ κ. Ὁρλάνδου³. Εἰς τὴν δευτέραν δηλαδὴ, α') δὲν δηλοῦται σαφῶς ἡ καὶ πέραν τοῦ νοτίου μακροῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ ἐξοχὴ τοῦ ἐξωνάρθηκος, καὶ β') μόνον τὸ νότιον διαμέρισμα τούτου καλύπτεται διὰ χαμηλωμένου σφαιρικοῦ θόλου, ἐνῶ τὸ βόρειον δι' ἐνιαίας κυλινδρικής καμάρας.

Τέλος καὶ εἰς τὸ τρίτον μέρος τοῦ μνημείου, ἦτοι τὰ ἔξω τοῦ νάρθηκος προσκτίσματα μετὰ τοῦ περιβόλου, ὑπάρχει, ἐπίσης, μικρὰ τις διαφορὰ μετὰ τῶν δύο κατόψεων, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ νοτίως τοῦ πυλῶνος διαμερίσματος.

Τὸ ἀρκοσόλιον δηλαδὴ ἐσχεδιάσθη ἐδῶ ἐλεύθερον, χωρὶς τὸ νοτίως συνεχόμενον καμαροσκεπὲς δωμάτιον.

Τὴν διάταξιν ὅμως ταύτην ἦτο ἀδύνατον νὰ διαπιστώσῃ, ὅτε ἐπεσκέφθη τὸ μνημεῖον ὁ κ. Ὁρλάνδος, διότι, ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ ἴδιος⁴, τὸ σημεῖον τοῦτο ἐκαλύπτετο ὑπὸ πετρῶν καὶ χωμάτων ὕψους 1,50 - 1,80 μ. προελθόντων ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Welter.

Πρὶν ἢ μεταβῶμεν εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν ἐργασιῶν καθαρισμοῦ καὶ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἀποκαλυφθέντων νέων στοιχείων, θεωροῦμεν σκόπιμον νὰ ὑπενθυμίσωμεν ἐδῶ τὴν βασικῆς σημασίας χρονολόγησιν τῶν διαφορῶν μερῶν τοῦ μνημείου, τὴν γενομένην ὑπὸ τοῦ κ. Ὁρλάνδου.

1. *Ενθ' ἀν., σ. 30.

2. *Ενθ' ἀν., σ. 18 καὶ 31.

3. *Ενθ' ἀν., σ. 28, εἰκ. 2 καὶ σ. 32.

4. *Ενθ' ἀν., σ. 33.

Ἡ χρονολόγησις αὕτη ἔχει ὡς ἐξῆς : α') « Κυρίως ναός », ἦτοι τὸ ἀρχικὸν κτίσμα, 12^{ος} αἰῶν¹, β') ἐξωνάρθηξ, 14^{ος} ἢ 15^{ος} αἰῶν², καὶ γ') προσκτίσματα καὶ περίβολος, ἐποχὴ Τουρκοκρατίας.

Β. ΠΡΟΣΦΑΤΟΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΣ ΝΕΩΝ ΚΤΗΡΙΑΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

1. ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ ΠΡΟ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Εἶναι προφανές, ὅτι κατὰ τὰς ἀνασκαφικὰς ἐρεῦνας, τὰς ἐνεργηθείσας ὑπὸ τοῦ Welter (1932) πρὸς ἀποκάλυψιν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης, ἐπῆλθε σοβαρὰ ἀναστάτῳσις εἰς τὰ στοιχεῖα τῆς ἤδη ἠρειπωμένης καὶ ἐγκαταλελειμμένης Ἐπισκοπῆς.

Τὸ πλακόστρωτον δάπεδον τοῦ κυρίως ναοῦ, τὸ ὁποῖον, ὡς φαίνεται, ἐσφῶζετο κατὰ μέγα μέρος, διελύθη καὶ αἱ μεγάλαι μαρμάριναι πλάκες του (ῥυσοὺς 0,15 - 0,25 μ.), μετακινήθησαν καὶ ἀνατραπέυσαι, προφανῶς πρὸς ἀνεῦρεσιν ἐπιγραφῶν, ἀφέθησαν κατεσπαρμέναι, εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχεν, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ χώρου τοῦ μνημείου (Πίν. 68α καὶ 72β).

Ἄλλα καὶ ἄλλα μέλη, πολλὰ τῶν ὁποίων ἐσφῶζοντο εἰς τὰς θέσεις των, ὡς π.χ. αἱ 4 βάσεις τῶν κιόνων, μετεκινήθησαν κατὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ἀνασκαφῆς (Πίν. 68α).

Τὰ ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς προελθόντα χῶματα ἐπεσωρεύθησαν εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ χώρου τοῦ κτίσματος, εἰς τρόπον ὥστε πλεῖστα μέρη αὐτοῦ ἐκαλύφθησαν πλήρως, ὡς π.χ. αἱ ἀψίδες τοῦ Ἱεροῦ, οἱ νάρθηκες, ὁ δυτικὸς πυλὼν, τὸ ἀρκοσόλιον καὶ ὁ περίβολος (ῥυσοὺς ἐπιχώσεως 1,50 - 1,80 μ.).

Εἰς τὰ ἐκτὸς τοῦ μνημείου ἀπορριφθέντα χῶματα ἀνευρέθησαν, κατὰ τὰς ἐργασίας τοῦ καθαρισμοῦ, σημαντικὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ ἄλλα γλυπτὰ μέλη, ὡς π.χ. σφόνδυλος δωρικοῦ κίονος μετατραπέυσις εἰς ἐπισκοπικὸν θρόνον καὶ 2 ἰωνικὰ κιονόκρανα μετ' ἐπιθήματος, περὶ τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω (εἰκ. 12, Πίν. 73β).

Μετὰ τὰς ἀνασκαφικὰς ἐργασίας τοῦ Welter ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ μνημείου ἦτο τελεία.

Ἡ προνοητικὴ φύσις, οἷονεὶ θέλουσα νὰ ἀποκρύψῃ τὸ κατάντημα τοῦ περικαλλοῦς κτίσματος, ἐκάλυψε τὰ πάντα διὰ πυκνῆς καὶ ὑψηλῆς ἀγρίας βλαστήσεως καὶ μόνον αἱ ἐξέχουσαι κορυφαὶ τῶν σφζομένων τοίχων ἐμαρτύρουν εἰς τοὺς ἐπισκέπτας τὴν ὑπαρξίν του.

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 30.

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 33.

Κύριος σκοπὸς τῶν ἐργασιῶν ἦτο ὁ καθαρισμὸς τοῦ μνημείου καὶ ἡ στοιχειώδης τακτοποίησις τοῦ χώρου αὐτοῦ.

Ἐπιπέδωτα ἐπραγματοποιήθησαν (Πίν. 66 καὶ 68β). Ἐπειδὴ ὁμοῦ καὶ μετὰ τὴν ριζικὴν καταστροφὴν τῆς ἀγρίας βλαστήσεως παρέμενον εἰσέτι πολλὰ μέρη τοῦ κτίσματος κεκαλυμμένα ὑπὸ τῶν χωμάτων, παρέστη ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἀποχωμάτωσις μέχρι τῶν φυσικῶν ἐπιπέδων τοῦ μνημείου καὶ εἰς περιπτώσεις τινὰς νὰ διενεργηθῇ μικρὰ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πρὸς καθορισμὸν τῆς μορφῆς στοιχείων τινῶν τοῦ κτίσματος.

Ἀναλημματικὸς τοῖχος, κατασκευασθεὶς ἐκ «ξερολιθιάς» κατὰ μῆκος τοῦ νοτίου τοίχου καὶ εἰς ἀπόστασιν 10,00 μ. περίπου ἀπὸ τούτου, δίδει εἰς τὸ μνημεῖον ἕνα εὐρὺν καὶ ὁμαλὸν χώρον πρὸ αὐτοῦ καὶ προφυλάσσει τοῦτο ἀπὸ τῆς διαβρώσεως τοῦ ἐδάφους (Πίν. 66).

2. ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΣ ΝΕΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν ἔγιναν ὄρισμένα παρατηρήσεις ἐπ. τῶν σφζομένων στοιχείων τοῦ μνημείου, αἱ ὁποῖαι ὠδήγησαν εἰς λίαν ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς κτηριακὰς μεταβολὰς καὶ τὰς μορφὰς, τὰς ὁποίας ἔλαβε τοῦτο κατὰ τὰς διαδοχικὰς χρονικὰς περιόδους τῆς ὑπάρξεώς του. Αἱ παρατηρήσεις αὗται ἦσαν αἱ ἑξῆς :

α') Ἡ διαμόρφωσις καὶ ὁ τρόπος δομῆς τοῦ νοτίου τοίχου.

Ἐκ τῶν παρατιθεμένων εἰκόνων (Πίν. 66, 67α καὶ β, 68α) φαίνεται σαφῶς, ὅτι ὁ τοῖχος οὗτος, σφζόμενος σχεδὸν καθ' ὅλον του τὸ μῆκος καὶ εἰς τινα σημεῖα εἰς ὕψος ἄνω τῶν 5,00 μ.¹, διακόπτεται πρὸ τῆς κόγχης τοῦ Διακονικοῦ, εἰς σημεῖον ἀντιστοιχοῦν περίπου πρὸς τὸ ἀνατολικὸν τοξωτὸν ἄνοιγμα τοῦ μεσοτοίχου — ἡμικατεστραμμένον σήμερον — διὰ τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἡ ἐπικοινωνία τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος πρὸς τὸ Διακονικὸν (εἰκ. 3).

Χωρὶς ἀμφιβολίαν, ἡ διακοπὴ αὕτη εἶναι τεχνητή, γενομένη κατὰ τὴν ἀρχικὴν κατασκευὴν τοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος οὕτως « ἐγώνιαζεν » ἐκεῖ. Τοῦτο ἄλλωστε ἀποδεικνύει καὶ ὁ τρόπος κατασκευῆς τῆς γωνίας, ἐκ μεγάλων, καλῶς πελεκημένων, κατὰ τὴν νοτίαν καὶ ἀνατολικὴν πλευρὰν, πωρολίθων — ἐξ αὐτῶν ὁ εἷς εἶναι σφόνδυλος δωρικοῦ κίονος —, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ διαφορὰ δομῆς καὶ τὸ ἀσύνδετον τῶν ἐκατέρωθεν τῆς γωνίας τμημάτων τοιχοποιίας.

β') Ἡ διαμόρφωσις καὶ ὁ τρόπος δομῆς τοῦ νοτίου μεσοτοίχου (Πίν. 66, 67α καὶ β, 68α, 69β, 72α).

Ὁ νότιος μεσότοιχος, σφζόμενος καθ' ὅλον του τὸ μῆκος καὶ ὕψος (ἄνω τῶν 6,00 μ.), παρέχει στοιχεῖα πολύτιμα διὰ τὴν λύσιν, ὡς θὰ ἴδω-

1. Ὁ τοῖχος παρουσιάζει ἀπόκλισιν 0,073 μ. κατὰ μέτρον.

μεν κατωτέρω, πολλῶν προβλημάτων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὑφῆς τοῦ κτίσματος.

Εἰς τὴν νοτιᾶν πλευρὰν τοῦ τοίχου τούτου (Πίν. 66 καὶ 67α) ὑπάρχει, εἰς τὸ αὐτὸ μῆκος, τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν γωνίαν τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου, περὶ τῆς ὁποίας ἐγένετο λόγος ὀλίγον ἀνωτέρω, μία ρωγμὴ ἐκ τῶν ἀνω πρὸς τὰ κάτω, ἢ ὁποία διαιρεῖ τὸν μεσοτοίχον εἰς δύο μέρη. Ἐκ τούτων, τὸ δυτικὸν εἶναι χαμηλότερον, τὸ δὲ ἀνατολικὸν ὑψοῦται κατὰ κατακόρυφον γραμμὴν ὑπεράνω τοῦ προηγουμένου.

Ἡ ἐν λόγῳ ρωγμὴ δὲν ὀφείλεται, βεβαίως, εἰς φυσικὴν αἰτίαν, δηλαδὴ εἰς μετακίνησιν τοῦ τοίχου λόγῳ κατακρημνίσεως. Ἄλλ' εἶναι τεχνητή. Τὰ δύο ἑκατέρωθεν ταύτης τμήματα εἶναι διαφόρου χρόνου κατασκευῆς. Φυσικὰ τὸ δυτικὸν εἶναι τὸ παλαιότερον. Ἄπ' αὐτοῦ ἀφηρέθη μέρος τοιχοδομῆς — εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν αἱ δύο κόγχαι, ἡ κεντρικὴ τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἡ τοῦ Διακονικοῦ, ὡς θὰ ἴδωμεν — καὶ προσετέθη τοιχοποιία πρὸς Ἄνατολάς, διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ γνωστοῦ μέχρι σήμερον Ἱεροῦ Βήματος τῆς Ἐπισκοπῆς (εἰκ. 3). Ἡ διαφορὰ δομῆς τῶν δύο ἑκατέρωθεν τῆς ρωγμῆς τμημάτων τοίχου εἶναι ἐμφανῆς, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ γνωστὸς τρόπος « ραφῆς », ὁ ἐφαρμοζόμενος ὑπὸ τῶν τεχνιτῶν εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας.

Καὶ εἰς τὴν βορειᾶν πλευρὰν τοῦ μεσοτοίχου ὑπάρχουν ἐπίσης ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ βοηθήσουν εἰς τὸν ἐπιχειρούμενον κατωτέρω καθορισμὸν τῶν διαφορῶν φάσεων τοῦ κτίσματος.

Ἐδῶ δύναται μόνον νὰ λεχθῆ, ὅτι ἡ πλευρὰ αὕτη τοῦ μεσοτοίχου διαιρεῖται σαφῶς εἰς τρία κατὰ μῆκος μέρη (Πίν. 68α, 72α).

Τὸ δυτικῶς τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ καὶ τὸ νότιον ποδαρικὸν τῆς καμάρας τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τῆς προγενεστέρας ἐκκλησίας, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω· τὸ μεταξὺ τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης καὶ τῆς ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ εὐθὺ τμήμα τοίχου, ὑψούμενον κατακορυφῶς ὑπεράνω τῶν ἑκατέρωθεν αὐτοῦ καμαρῶν καὶ τέλος ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος (Πίν. 72α).

Ἐκ τῶν τριῶν τούτων μερῶν τὸ δυτικὸν εἶναι παλαιότερον.

γ') Ἡ τρίτη, τέλος, παρατήρησις ἀφορᾷ εἰς τὰς ὀρθογωνίους ἐγκοπὰς εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς αὐτῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ μεσοτοίχου.

Πρέπει νὰ ὁμολογηθῆ, ὅτι ἡ ἐξήγησις, καθ' ἣν εἰς τὸ δυτικὸν ζεύγος τῶν ἐγκοπῶν ἐστηρίζετο σολέας (σ. 201), παρ' ὅλον ὅτι ἦτο ἡ μόνη δικαιολογημένη ἐκ τῶν πραγμάτων, ἐν τούτοις δὲν ἐφαίνετο νὰ λύη πειστικῶς τὸ πρόβλημα τῆς ὑπάρξεως δύο ζευγῶν ἐγκοπῶν.

Ἦτο σαφές, ὅτι ἄλλη ἦτο ἡ αἰτία τῆς παρουσίας τοῦ δυτικοῦ ζεύγους τούτων. Τὴν αἰτίαν ταύτην θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Γενικὸν συμπέρασμα τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθεισῶν τριῶν παρατηρήσεων ἦτο, ὅτι εἰς τὸ τριμερὲς Ἱερὸν Βῆμα ὑπῆρχον τοιχοδομαὶ ἀνήκουσαι εἰς δύο, διαφόρου ἐποχῆς, κτίσματα. Τὸ ἐν τῶν κτισμάτων τούτων, ἐκτεινόμε-

νον δυτικῶς τῆς γωνίας τοῦ νοτίου ἐξωτερικοῦ τοίχου καὶ τῆς ρωγμῆς τοῦ μεσοτοίχου, περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος, εἶναι τὸ παλαιότερον. Τὸ ἕτερον, περιλαμβάνον τὸ ἀνατολικῶς τῆς γωνίας καὶ τῆς ρωγμῆς εὐρὺ τριμερὲς Ἱερὸν Βῆμα, εἶναι μεταγενέστερον, προσκολληθὲν ἐκ τῶν ὑστέρων εἰς τὸ πρῶτον (εἰκ. 3).

Μικρὰ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, γενομένη κατὰ μῆκος τῆς νοητῆς γραμμῆς τῆς διερχομένης ἐκ τῆς γωνίας τοῦ νοτίου τοίχου καὶ τῆς ρωγμῆς τοῦ μεσοτοίχου, ἐδικαίωσε πλήρως τὸ συμπέρασμα τῶν παρατηρήσεων. Διότι εἰς μὲν τὸ μεσαῖον κλίτος εὐρέθη ἡ μεγάλη — ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς, ἡμιεξάγωνος ἐξωτερικῶς — κόγχη τοῦ Ἱεροῦ τοῦ προγενεστέρου ναοῦ (Πίν. 69α), εἰς δὲ τὰ πλάγια κλίτη αἱ ὁμοίας μορφῆς μικρότεροι κόγχαι τῆς Προθέσεως (ἡμικατεστραμμένης) καὶ τοῦ Διακονικοῦ (εἰκ. 3).

Τὸ βάθος εἰς τὸ ὁποῖον εὐρέθησαν αἱ τρεῖς κόγχαι ἦτο μικρόν, μόλις 0,50 μ., χαμηλότερον τῆς μεγάλης πλακῶς τοῦ δαπέδου τοῦ Ἱεροῦ, περὶ τῆς ὁποίας θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω (εἰκ. 11, Πίν. 69β).

Αἱ ἀποκαλυφθεῖσαι τρεῖς κόγχαι εἶναι, βεβαίως, ἐν στοιχείῳ ἰδιαιτέρας σημασίας, παρουσιάζον μίαν νέαν μορφήν, συντελοῦσαν εἰς τὴν ἀνακατάταξιν τῶν μέχρι τοῦδε ἰσχυόντων διὰ τὴν οἰκοδομικὴν ἐξέλιξιν τοῦ σημαντικοῦ κτίσματος τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Δαμαλά.

Ἡ ἀνακατάταξις αὕτη ἐμφανίζεται εἰς τὴν παρατιθεμένην κάτοψιν τῆς εἰκόνης 3, ἐνθα ἕκαστος σταθμὸς τῆς οἰκοδομικῆς ἐξελίξεως τοῦ μνημείου δηλοῦται ἰδιαιτέρως, ἦτοι : ὁ ἀρχικὸς ναὸς διὰ κοκκίδων· ἡ πρώτη προσθήκη πρὸς Ἀνατολὰς διὰ λευκοῦ χρώματος· ἡ δευτέρα προσθήκη πρὸς Δυσμὰς — ὁ ἐξωνάρθηξ — διὰ λευκοῦ ὁμοίως χρώματος (ἐκ παραδρομῆς τοῦ σχεδιαστοῦ δὲν ἐδηλώθη ἐν τῇ κατόψει ἡ διάφορος ἀπόδοσις τοῦ ἐξωνάρθηκος)· καὶ ἡ τελευταία προσθήκη, ἦτοι τὰ πρὸς Δυσμὰς προσκτίσματα, δι' ἀπλῆς διαγραμμίσεως.

Ἐπειδὴ ἡ λεπτομερὴς περιγραφή τοῦ κτίσματος ἔχει γίνεαι ἤδη ὑπὸ τοῦ κ. Ὁρλάνδου, εἰς ἣν καὶ παραπέμπεται ὁ ἀναγνώστης¹, ἐδῶ θὰ γίνῃ σύντομος μόνον ἔκθεσις τῶν νέων στοιχείων, τὰ ὁποῖα ἤλθον εἰς φῶς κατὰ τὰς προσφάτους ἐργασίας.

Τοῦτο τονίζεται ἰδιαιτέρως, ἵνα μὴ δημιουργηθῇ ἡ ἐσφαλμένη ἀντίληψις, ὅτι ἀποσκοπεῖται ἀμφισβήτησις ἢ διόρθωσις τῶν ὑπὸ τοῦ Σεβαστοῦ Καθηγητοῦ γραφέντων περὶ τοῦ μνημείου.

1. A.B.M.E., ἐνθ' ἀν., σ. 28-33, εἰκ. 2-5.

α') ΑΡΧΙΚΟΣ ΝΑΟΣ

Τὸ ἀρχικὸν κτίσμα τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Δαμαλᾶ (εἰκ. 3 καὶ 4) ἦτο ἐξωτερικῶς ἐν ἐπίμηνες ὀρθογώνιον, μήκους 15,15 μ., πλάτους 9,20 μ.¹, ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ὁποίου προέβαλλον αἱ τρεῖς ἡμιεξάγωνοι — ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικαὶ — κόγχαι: ἡ μεσαία, τοῦ κυρίως Ἁγίου Βήματος, κατὰ 1,50 μ., αἱ δύο πλάγαι, Προθέσεως καὶ Διακονικοῦ, κατὰ 0,50 μ.

Τὸ ἐσωτερικὸν διηρεῖτο, ὡς συνήθως, δι' ἐνὸς τοίχου εἰς δύο διαμερίσματα, τὸν αὐτοτελεῖ νάρθηκα καὶ τὸν κυρίως ναόν.

Τὸ δευτέρον τῶν διαμερισμάτων τούτων, τὸ ὁποῖον ἦτο ἐπίσης ἐν ἐπίμηνες ὀρθογώνιον, διαστάσεων 9,75 × 7,95 μ., διεκρίνετο σαφῶς εἰς δύο μέρη: τὸ τετράγωνον τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τὸ πρὸς Ἀνατολὰς προσηρηθένον, ἀλλὰ τελείως ἀνεξάρτητον, τριμερὲς Ἱερὸν (εἰκ. 4).

¹ Ἀς ἐξετάσωμεν ἕκαστον τῶν μερῶν τούτων χωριστά.

I. Κυρίως ναός.

Ὁλον τὸν χώρον τοῦ κυρίως ναοῦ κατελάμβανε μέγα τετράγωνον, τοῦ ὁποίου δυτικὴ μὲν πλευρὰ ἦτο ὁ τοῖχος μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος, ἀνατολικὴ δὲ ἡ εὐθεία γραμμὴ, ἡ ἐνοῦσα τὰ δυτικὰ μέτωπα τῶν παραστάδων τοῦ Ἱεροῦ, τὰ ἀντικρῦζοντα τοὺς δύο ἀνατολικούς κίονας (εἰκ. 4).

Αἱ διαστάσεις τοῦ τετραγώνου δὲν ἦσαν τελείως ἰσομήκεις, διότι ἡ μὲν A - Δ ἦτο 7,65 μ., ἡ δὲ B - N 7,95 μ.².

Αἱ πλευραὶ τοῦ τετραγώνου ἦσαν, κατὰ τὸ σύστημα τῆς Ἑλλαδικῆς σχολῆς, εὐθεῖαι, χωρὶς δηλαδὴ ἐξεχούσας παραστάδας³. Ὑπῆρχον ὅμως εἰς

1. Πρὸς σύγκρισιν παρέχονται αἱ διαστάσεις τινῶν συγχρόνων περιήπου ναῶν τοῦ ἰδίου τύπου: Ἁγ. Τριάς Κριεζώτη, 14,00 × 8,65 μ. Α.Β.Μ.Ε., ἐνθ' ἄν., σ. 4, εἰκ. 2. Καθολικὸν Μ. Ὁσίου Μελετίου, 12,50 × 8,50 μ., ἐνθ' ἄν., σ. 59, εἰκ. 12. Καθολικὸν Μονῆς Μαλεσίνης Λοκρίδος, 17,10 × 10,45 μ., ἀδημοσίευτον. Ναὸς Χώνικα, 17,10 × 10,45 μ., Ath. Mitt., ἐνθ' ἄν., πίν. IX. Ναὸς Μέριμπακα, 15,67 × 8,45 μ., ἐνθ' ἄν., πίν. X. Ναὸς Ἁγ. Μονῆς Ναυπλίου, 18,10 × 8,35 μ. (διπλοῦς νάρθηξ), ἐνθ' ἄν., πίν. XI.

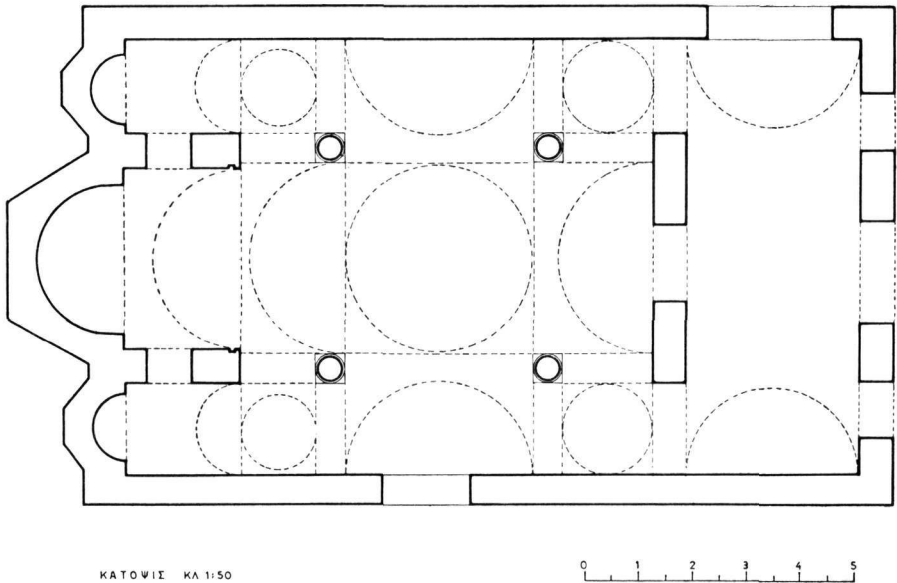
2. Αἱ διαστάσεις αὗται δὲν ἦσαν σταθεραὶ πάντοτε, π.χ., διὰ τὰ ἀναφερόμενα τὰ ὡς ἀνωτέρω μνημεῖα, εἰς: Ἁγ. Τριάδα Κριεζώτη εἶναι ἴσαι 7,30 × 7,30 μ., Α.Β.Μ.Ε., ἐνθ' ἄν., σ. 4, εἰκ. 2. Καθολικὸν Μ. Ὁσίου Μελετίου, B - N = 7,25, A - Δ = 6,80 μ., ἐνθ' ἄν., σ. 59, εἰκ. 12. Καθολικὸν Μονῆς Μελεσίνης Λοκρίδος, B - N = 8,60, A - Δ = 8,35 μ. (ἀδημοσίευτον). Ναὸς Χώνικα, B - N = 7,45, A - Δ = 7,20 μ., Ath. Mitt., πίν. IX. Ναὸς Μέριμπακα, B - N = 7,02, A - Δ = 6,80 μ., ἐνθ' ἄν., πίν. X. Ἁγία Μονή, B - N 6,95, A - Δ = 7,50 μ., ἐνθ' ἄν., πίν. XI.

3. Μαρίας Γ. Σωτηρίου, Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. Β' (1960), σ. 103.

μὲν τὸν δυτικὸν τοῖχον τρία ἀνοίγματα ἐπικοινωνίας μετὰ τὸν νόρθηκα, εἰς δὲ τὸν βόρειον μία θύρα, ἐνῶ ἡ ἐν τῇ κατόψει τοῦ Welter (εἰκ. 2) σημειομένη θύρα εἰς τὸν νότιον τοῖχον δὲν ἐξηκριβώθη, εἰς ἀνάγκη ὑπῆρχεν.

Ἐντὸς τοῦ τετραγώνου τούτου χώρου ἐσχηματίζετο ἕτερον τετράγωνον, διὰ τῶν τεσσάρων βάσεων τῶν κιόνων, αἱ ὁποῖαι ἐπανετοποθετήθησαν τώρα εἰς τὰς ἀρχικὰς θέσεις των (Πίν. 68β).

Ε Π Ι Σ Κ Ο Π Η Δ Α Μ Α Λ Α

Εἰκ. 4. Κάτοψις ἀρχικοῦ ναοῦ.

Τὸ δεύτερον τετράγωνον (εἰκ. 4), τοῦ ὁποῖου ὡς πλευραὶ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν αἱ ἰσομήκεις εὐθεῖαι (3,50×3,50 μ.) αἱ ἐνοῦσαι τὰς πρὸς τὰ ἔσω πλευρὰς τῶν τεσσάρων βάσεων, δὲν εὗρίσκετο ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον τοῦ

χώρου τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀλλ' ἐπλησίαζε πρὸς τὸ Ἱερόν, οὕτως ὥστε ἡ ἀπόστασις μεταξύ τῶν δύο ἀνατολικῶν κίωνων καὶ τῶν παραστάδων τοῦ Ἱεροῦ νὰ εἶναι κατὰ 0,35 μ. μικροτέρα τῆς ἀποστάσεως μεταξύ τῶν δυτικῶν κίωνων καὶ τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος (1,35 - 1,70 μ.)¹.

Ἀποτέλεσμα τούτου ἦτο, ὅτι οἱ τέσσαρες τετράγωνοι χῶροι, οἱ σχηματιζόμενοι εἰς τὰς γωνίας τοῦ μεγάλου τετραγώνου, μεταξύ τῶν κεραιῶν, δὲν ἦσαν μεταξύ των ἴσοι (εἰκ. 4)².

Ὡς ἐλέχθη ἤδη (σελ. 202), ἀνεσύρθησαν ἀπὸ τῶν χωμάτων 2 μαρμάρινα ἰωνικὰ κιονόκρανα μεθ' ὑψηλοῦ ἐπιθήματος (Πίν. 73β), τοῦ τύπου τοῦ κιονοκράνου τῆς Σκριποῦς³. Εἰς τὴν βάσιν τῶν κιονοκράνων τούτων σχηματίζεται δι' ἐλαφρῶς γλυφῆς κύκλος διαμέτρου 0,365 μ., προσαρμολζόμενος ἄριστα εἰς τὴν κορυφὴν τῶν σφριζομένων κίωνων, ἣτις ἔχει ὁμοίως διάμετρον 0,36 μ.⁴. Δὲν χωρεῖ λοιπὸν ἀμφιβολία, ὅτι τὰ ἀνευρεθέντα κιονόκρανα, ἂν καὶ χρονολογικῶς προγενέστερα, εἶναι αὐτὰ ταῦτα τὰ χρησιμοποιηθέντα εἰς τὸν ἐξεταζόμενον ἀρχικὸν ναόν.

Διὰ τῶν ὠραίων ἰωνικῶν βάσεων ὕψους 0,42 μ. (Πίν. 73α)⁵, τῶν

---

1. Αἱ διαστάσεις μεταξύ ἀνατολικῶν κίωνων καὶ παραστάδων Ἱεροῦ καὶ μεταξύ δυτικῶν κίωνων καὶ δυτικοῦ τοίχου κυρίως ναοῦ διαφέρουν. Ἄλλοτε εἶναι ἴσοι: Ναὸς Χώνικα, Ath. Mitt, πίν. IX₁, Καθολικὸν Μονῆς Πετράκη, Δ.Χ.Α.Ε., ἐνθ' ἄν., σ. 103, εἰκ. 1. Ἄλλοτε σμικρύνεται ἡ ἀνατολικὴ ἀπόστασις: ὡς εἰς Καθολικὸν Μονῆς Σαγματᾶ ἐν Βοιωτίᾳ, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', σ. 72 - 110, εἰκ. 6. Τὸν ναὸν Μέρμπακα, Ath. Mitt., ἐνθ' ἄν., πίναξ X₁ καὶ τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Μαλεσίνης Λοκρίδος (ἀδημοσίευτον). Ἄλλοτε σμικρύνεται ἡ δυτικὴ ἀπόστασις: Ἁγ. Τριάς Κριεζώτη, Α.Β.Μ.Ε., ἐνθ' ἄν., σ. 3 - 16, εἰκ. 3 καὶ εἰς Ἁγ. Μονὴν παρὰ τὸ Ναύπλιον, Ath. Mitt. ἐνθ' ἄν., πίναξ XI₁. Ἀπὸ τοῦ 13ου ὁμοῦ αἰῶνος καὶ κυρίως ἀπὸ τοῦ 14ου αἰ. καὶ ἐξῆς, ἐφηρμόζετο κατὰ κανόνα ἡ ἐπιμήκυνσις τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ: Παναγία Κάστρου Ρόδου, Δεμιρλί - τζαμί Ρόδου, Ἁγ. Ἰωάννης Λίνδου, ἐν Α.Β.Μ.Ε., τόμ. V', σ. 72 - 76, εἰκ. 59, σ. 76 - 80, εἰκ. 62 καὶ σ. 80 - 82, εἰκ. 64. Ἁϊ Κῦρ - Γιάννης τοῦ Ἀλκιανοῦ - Κουφοῦ Κρήτης, Α.Β.Μ.Ε., τ. Η', σ. 176, 205, εἰκ. 30. Ἡ ἐπιμήκυνσις τῶν δυτικῶν διαμερισμάτων παρατηρεῖται καὶ εἰς ναοὺς τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος, ὡς εἰς Μεταμόρφωσιν παρὰ τὴν Ἀκρόπολιν, Εὐρετήριον μεσαιωνικῶν μνημείων, τεῦχ. Β', σ. 74 - 75, εἰκ. 71 καὶ εἰς ναοὺς τοῦ Μυστρά, G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 28,2, 31,4, 31,5.

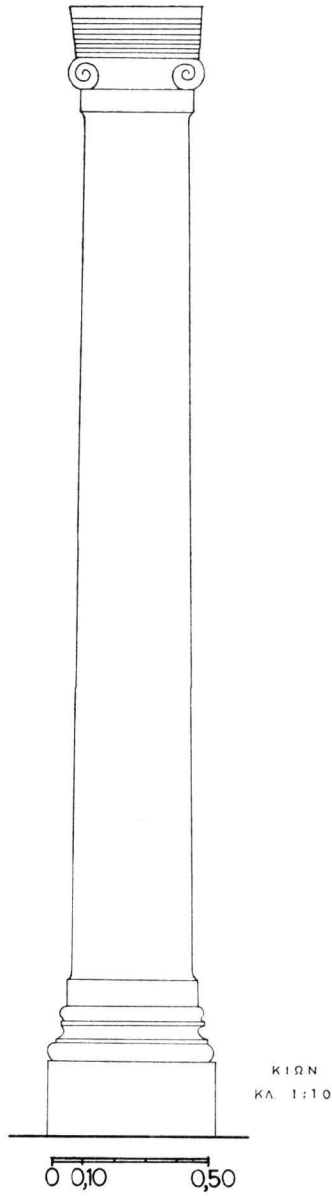
2. Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', σ. 28, εἰκ. 2.

3. Μ. Σωτηρίου, Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς τῆς Βοιωτίας, ἐν Α.Ε., 1931, σ. 157, εἰκ. 41.

4. Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', σ. 29.

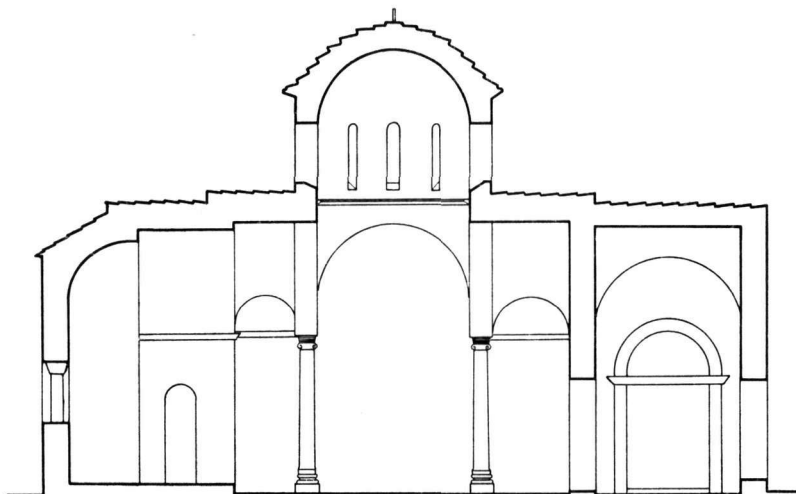
5. Ἐνθ' ἄν. Αἱ βάσεις μετ' ὑψηλὴν πλίνθον ἦσαν συνήθεις εἰς τὰ μνημεῖα τῆς Τροιζῆνος, π.χ. μία βᾶσις εὐρεθεῖσα ἐντὸς λεμονοκῆπου ἔχει πλίνθον ὕψους 0,40 μ., ἐνῶ ἐτέρα ἀποκειμένη εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔχει πλίνθον ὕψους 0,47 μ. Αἱ 4 βάσεις αἱ χρησιμοποιηθεῖσαι εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν ἐλήφθησαν ἀπὸ τινος Ρωμαϊκοῦ κτηρίου. G. Welter, ἐνθ' ἄν., σ. 37.

Εἰκ. 5. Μαρμάρινος κίων τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ
τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Δαμαλά.

μονολίθων ἀρραβδῶτων μαρμαρίνων κίωνων ὕψους 2,95 - 2,99 μ.¹ καὶ τῶν κιονοκράνων ὕψους 0,27 μ.², συντίθενται μὲ ἀπόλυτον βεβαιότητα τὰ σημεῖα στηρίξεως, συνολικοῦ ὕψους 3,65 μ. (εἰκ. 5), ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔβρουν τὰ 4 σφαιρικά τρίγωνα (pendentifs) καὶ αἱ 4 καμάραι τῶν κεραιῶν τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ. Καὶ αἱ ἐλαφρῶς λοξόμητοι ταινίαι, ἔξεχουσαι εἰς τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς ὕψος (3,65 μ.) ἀπὸ τῶν ἐπιφανειῶν τῶν σφρζομένων τμημά-

ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΔΑΜΑΛΑ
ΚΑΤΑ ΜΗΚΟΣ ΤΟΜΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ
ΑΡΧΙΚΟΥ ΝΑΟΥ

Εἰκ. 6. Κατὰ μήκος τομὴ ἀποκαταστάσεως ἀρχικοῦ ναοῦ.

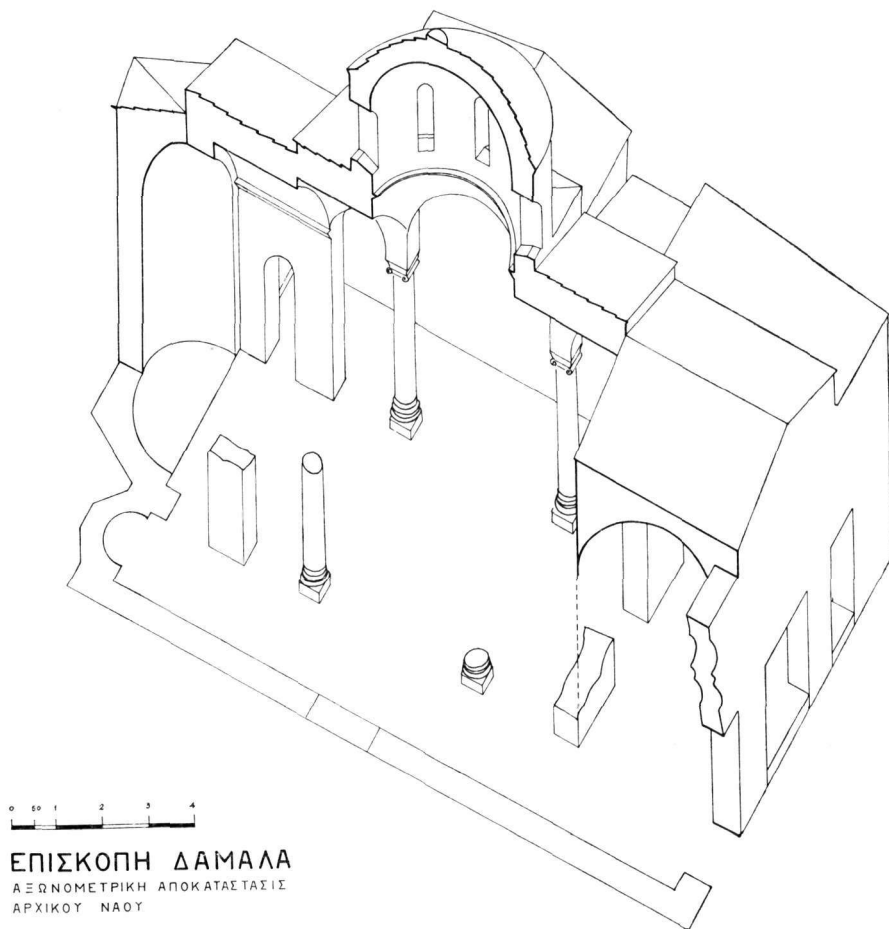
των τοῦ νοτίου τοίχου καὶ τοῦ μεσοτοίχου, δίδουν μετ' ἀσφαλείας τὸ ὕψος ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἤρχιζον αἱ γενέσεις τῶν καμπύλων γραμμῶν τῆς ἀνωδομίας (εἰκ. 6, Πίν. 68α).

Μὲ τὰ δεδομένα αὐτά, μὲ τὴν σύγκρισιν πρὸς ἕτερα κτίσματα τοῦ ἰδίου τύπου καὶ τῆς ἰδίας περιόδου ἐποχῆς, σφρζόμενα μάλιστα εἰς τὴν Ἀργο-

1. Α.Β.Μ.Ε., ἔνθ' ἄν., σ. 29. Καὶ οἱ 4 κίονες εἶχον ληφθῆ ἐκ τοῦ εἰς τὴν Ἀφροδίτην ἀφιερωμένου ἱεροῦ τοῦ 2ου αἰῶνος μ.Χ. Περὶ τῆς ἐπιγραφῆς « Εὐτυχος Ἐρμοῦ... » τῆς χαραγμένης ἐπὶ ἑνὸς τῶν κίωνων ταύτων, G. Welter, ἔνθ' ἄν., σ. 37. Περὶ τῶν ἐπιγραφῶν Τροιζήνος ἐν Bull. Cor. Hel. XVII, σ. 84 - 121 καὶ IG, IV.

2. Α.Β.Μ.Ε., ἔνθ' ἄν., σ. 29, 31, εἰκ. 4. Τὸ τρίτον κιονόκρανον τῆς Ἐπισκοπῆς, τοῦ ἰδίου τύπου, ὕψους 0,30, διαστάσεων τῆς ἄνω ἐπιφανείας ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐπάται τὸ ποδαρικὸν τῶν καμαρῶν 0,42 × 0,59 μ., εὐρέθη εἰς τὸν πλησίον χεῖμαρρον, ἐνῶ τὸ τέταρτον τῶν αὐτῶν διαστάσεων εὐρέθη ἐντὸς τοῦ λεμονοκίπου Γ. Μπέλλου.

λίδα¹, καὶ μὲ τὴν βοήθειαν τῶν ἀναλογιῶν, τὰς ὁποίας μελετηταὶ τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς καθώρισαν εἰς τύπους², κατέστη δυνατὸν νὰ συμπληρωθῇ μετὰ πολλῆς ἀκριβείας ἡ ἀνωδομία τοῦ μνημείου καὶ νὰ συντεθῇ ἡ κατὰ

Εἰκ. 7. Ἀξονομετρικὴ ἀποκατάστασις ἀρχικοῦ ναοῦ.

μῆκος τομῆ (εἰκ. 6) καὶ ἡ ἀξονομετρικὴ ἀποκατάστασις αὐτοῦ (εἰκ. 7).
Τέσσαρες εὐρεῖαι καμάραι, φθάνουσαι εἰς ὕψος 6,20 μ., ἀπειλοῦν τὰς

1. Ath. Mitt., ἔνθ' ἄν., σ. 189 - 236, εἰκ. 5, 6, πίνακες VI - XI.
2. Ath. Mitt., ἔνθ' ἄν., εἰκ. 5, 6. Ν. Κ. Μουτσοπούλου, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας, Ἀθῆναι 1956, σ. 100 - 111.

κεραίας σταυροῦ ἐγγραφομένου ἐντὸς τοῦ τετραγώνου τῆς κατόψεως. Αἱ κεραιαὶ αὗται μὲ τὰ παρεμβαλλόμενα 4 σφαιρικὰ τρίγωνα (λοφία) ἐσηματίζον τὴν κυκλικὴν βάσιν τοῦ κυλινδρικοῦ ἐσωτερικῶς, ὀκταπλεύρου ἐξωτερικῶς, τυμπάνου ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπεκάθητο ὁ ἡμισφαιρικὸς τροῦλλος (ῦψος ἀπὸ τοῦ δαπέδου ἕως τῆς κορυφῆς τοῦ τρούλλου 10,20 μ.)¹.

Εἰς τὰ μεταξὺ τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ κενά, ἐσηματίζοντο 4 χαμηλότεροι τετράγωνοι μικροὶ χώροι, οἱ ὁποιοὶ ἐκαλύπτοντο διὰ χαμηλωμένων θόλων εἰς σχῆμα στρογγύλης ἀσπίδος (calotte). Οἱ θόλοι οὗτοι ἤρχιζον σχηματιζόμενοι ἀπὸ τοῦ ὕψους 4,55 μ.

Ἡ διαμόρφωσις τῶν χαμηλῶν τούτων θολίσκων δύναται μετ' ἀσφαλείας νὰ καθορισθῇ, διότι σφίζεται μέχρι σήμερον τὸ ἥμισυ περίπου τοῦ ΝΑ (Πίν. 67β, 68α καὶ 68β).

Ἄλλὰ καὶ ἡ διαμόρφωσις τῶν στεγῶν, τῶν καλυπτουσῶν ἐξωτερικῶς τὰ περιγραφέντα μέρη τοῦ κτίσματος, εἶναι μᾶλλον ἀκριβῆς, ὡς ἀπεδόθη εἰς τὴν παρατιθεμένην ἀξονομετρικὴν ἀποκατάστασιν (εἰκ. 7).

Πράγματι, τοῦτο βεβαιοῦν τὰ διασωθέντα μέχρι σήμερον στοιχεῖα τοῦ νοτίου ἐξωτερικοῦ τοίχου καὶ τοῦ μεσοτοίχου (Πίν. 66, 67α, β, 68α), ἐν συνδυασμῷ μὲ τὰ στοιχεῖα τὰ παρεχόμενα εἰς τὴν ὑπ' ἀριθμ. 1804 φωτογραφίαν τοῦ Λαμπάκη², ἐνθα φαίνεται εὐκρινέστατα τὸ ῦψος τῆς χαμηλῆς μονοκλινοῦς στέγης, τῆς καλυπτούσης τὴν καμάραν τοῦ Διακονικοῦ, τὸ ῦψος τῆς ὑπὲρ ταύτην εὐρισκομένης στέγης τοῦ ΝΑ γωνιαίου διαμερίσματος καὶ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ ἀετώματος, εἰς ὃ κατέληγεν ἡ νοτία κεραία τοῦ σταυροῦ.

Μόνον εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῆς μορφῆς τοῦ τυμπάνου καὶ τοῦ τρούλλου δύναται νὰ ὑπάρξῃ μικρὰ ἀμφιβολία. Τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα ἀπεδόθησαν εἰς τὴν κατὰ μῆκος τομὴν (εἰκ. 6) καὶ εἰς τὴν ἀξονομετρικὴν ἀποκατάστασιν (εἰκ. 7), κατ' ἀναλογίαν πρὸς ἄλλα τοῦ ἰδίου τύπου κτίσματα ὑπάρχοντα ἐν Ἑλλάδι καὶ μάλιστα πρὸς τὰ πλησίον τῆς ἐξεταζομένης Ἐπισκοπῆς τοῦ Δαμαλᾶ σφζόμενα, ἐν Ἀργολίδι³.

Περαίνοντες τὴν περιγραφὴν τοῦ τετραγώνου χώρου τοῦ κυρίως ναοῦ παρατηροῦμεν, ὅτι ἐν τῇ ἀνωδομίᾳ οὗτος διεμορφώοντο εἰς ἰσοσκελῆ περίπου σταυρὸν ἐγγραφόμενον ἐντὸς τετραγώνου, ὅτι ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν κεραίων ἔβαιναν ὁ ὑψηλὸς τροῦλλος καὶ ὅτι τὰ 4 γωνιαῖα διαμερίσματα ἐκαλύπτοντο διὰ χαμηλωμένων θόλων (calottes). Ἐπομένως εἵχομεν ἐδῶ τὴν πλήρη καὶ τελείαν διαμόρφωσιν τοῦ ἑνὸς ἐκ τῶν δύο στοιχείων, τὰ ὁποῖα,

1. Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Χώνικα τὸ ῦψος τοῦ τρούλλου εἶναι 9,95 μ., εἰς Μέρμπακα 10,34 μ. καὶ εἰς Ἀγ. Μονὴν 10,55 μ. Ath. Mitt., ἐνθ' ἄν., σ. 222, πίνακες IX - XI.

2. Δ.Χ.Α.Ε., τ. Θ', σ. 13.

3. Ath. Mitt., ἐνθ' ἄν., πίνακες IX - XI. Εὐρετήριον τῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τεῦχος Β', σ. 68.

συμφώνως πρὸς τὰ καθορισθέντα ὑπὸ τῶν μελετητῶν, ἀπαρτίζουν τὸν σύνθετον τύπον τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ μετὰ τρούλλου, ὡς οὗτος διεμορφώθη ἐν Κωνσταντινουπόλει¹. Τὸ ἕτερον στοιχεῖον τοῦ τύπου τούτου εἶναι τὸ Ἅγιον Βῆμα, εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ ὁποῦ μεταβαίνομεν εὐθύς².

II. Ἅγιον Βῆμα.

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ἐξετασθέντος κυρίως ναοῦ ἦτο προσηρτημένον, ἀλλὰ ἀνεξάρτητον, τὸ ἐπίμηκες ὀρθογώνιον τοῦ Ἁγίου Βήματος (διαστάσεις: B · N = 7,95 μ., A · Δ = 2,15 μ.) (εἰκ. 4).

Τὸ Βῆμα τοῦτο διὰ δύο μεσοτοιχῶν³ διηρεῖτο εἰς τρία μέρη: Πρόθεσιν, κυρίως Βῆμα καὶ Διακονικόν, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπικρατήσαν εἰς ὅλους τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τριμερῆ διάταξιν⁴. Διὰ χαμηλῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, τὰ ὁποῖα διετρύπων τοὺς δύο διαχωριστικούς τοίχους (εἰκ. 6), ἐγίνετο ἡ ἀπαραίτητος διὰ τὴν λατρείαν ἐπικοινωνία τοῦ κυρίως Ἱεροῦ πρὸς τὰ πλάγια διαμερίσματα⁵. Τὸ ἐν τῶν ἀνοιγμάτων τούτων (ὑψοὺς 2,56 μ., ἀνοίγματος 0,72 μ.) σφίζεται εἰσέτι εἰς τὸν νότιον μεσότοιχον (Πίν. 68α, 69β).

Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ ὑπαρξίς τῶν δύο τοξωτῶν ἀνοιγμάτων ἐπὶ τοῦ μεσοτοιχοῦ, περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο ἤδη λόγος (σ. 200, εἰκ. 2, 8). Τὸ πρὸς Δυσμὰς δηλαδὴ ἀνήκει εἰς τὸ Ἱερόν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ⁶.

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἐκάστου τῶν τριῶν μερῶν τοῦ Ἱεροῦ ἠνοίγετο ἀνὰ μία ἡμικυκλικὴ κόγχη (εἰκ. 4). Ἡ μεσαία, διαμέτρου 2,74 μ. καὶ ἀκτίνας 1,60 μ., ἦτο ὑπερδιπλασία τῶν δύο ἐτέρων, αἵτινες εἶχον διάμετρον 1,10 μ. καὶ ἀκτίνα 0,65 μ.

Ἐξωτερικῶς (εἰκ. 3, 4) αἱ τρεῖς κόγχαι ἐσχηματίζοντο ἡμιεξάγωνοι,

1. G. Millet, L'école, ἐνθ' ἀν., σ. 55. A.B.M.E., τ. E', σ. 6 καὶ τ. Z', σ. 81. Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ', τ. Β', σ. 124 - 125. Περὶ τῆς διατάξεως τῶν μερῶν τοῦ σταυροειδοῦς ναοῦ μετὰ τρούλλου βλ. Ch. Diehl, Manuel d'art Byzantin, Paris 1910, σ. 411 - 422, καὶ προχείρως εἰς Εὐρετήριον τῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τεύχ. Β', σ. 68 ἐ. P. Lemerle, Le Style Byzantin, Paris 1943, σ. 48.

2. G. Millet, L'école, σ. 59 - 62. Δ.Χ.Α.Ε., ἐνθ' ἀν.

3. Οἱ μεσότοιχοι ἐδῶ ἦσαν εὐθεῖς, ὡς εἰς τὴν Καισαριανὴν καὶ τὴν Μονὴν Ἀστερίου, Εὐρετήριον τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τεύχος Γ', σ. 161, εἰκ. 215, σ. 165 - 166, εἰκ. 166. Εἰς ἄλλους ναοὺς σχηματίζουν κοιλότητας, ὅπου ἀνοίγονται αἱ τοξωταὶ πυλίδες, ὡς εἰς Χόνικα, Μέγμπακα καὶ Ἁγ. Μονὴν Ἀργολίδος, Ath. Mitt., ἐνθ' ἀν., πίνακες IX - XI, τὴν Καπνικαρέαν, Εὐρετήριον τῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τεύχος Β', σ. 69, εἰκ. 57 καὶ τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς Μαλεσίνης Λοκρίδος (ἀδημοσίευτον).

4. G. Millet, L'école, σ. 55.

5. Δ.Χ.Α.Ε., ἐνθ' ἀν., σ. 122. A.B.M.E., τ. Z', σ. 81.

6. A.B.M.E., τ. E', σ. 30, εἰκ. 2.

συμφώνως πρὸς τὸ ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς ἐφαρμοσθὲν σύστημα τοιχοδομίας ὑπὸ τῆς Ἑλλαδικῆς σχολῆς ¹.

Καὶ τὰ τρία μέρη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἐκαλύπτοντο δι' ἡμικυλινδρικών καμαρῶν. Τὸ ὕψος τῶν καμαρῶν τούτων δύναται εὐχερέστατα νὰ καθορισθῆ. Τμήματα τῶν γεννήσεων τῶν καμπύλων γραμμῶν τῆς ἀνωδομίας, διατηρούμενα εἰς ἀμφοτέρας τὰς παρεῖας τοῦ μεσοτοίχου (Πίν. 67β) καὶ εἰς τὸν ἐξωτερικὸν νότιον τοῖχον (Πίν. 68α, β) δίδουν τὴν ἀσφαλῆ βάσιν διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν καμαρῶν τοῦ Ἱεροῦ.

Ἡ μεσαία καμάρα, φθάνουσα εἰς ὕψος 5,08 μ., ἦτο κατὰ 0,12 μ. χαμηλοτέρα τῆς ἀντιστοίχου ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ ἐπὶ τῶν 4 κίωνων βαίνοντος σταυροῦ.

Δὲν εἶναι δύσκολον νὰ βεβαιωθῆ τοῦτο. Ἐὰν προσέξῃ τις τὴν κάτοψιν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ (εἰκ. 4), θὰ ἴδῃ ὅτι ἡ μὲν ἀπόστασις μεταξὺ τῶν 2 βάσεων τῶν ἀνατολικῶν κίωνων εἶναι 3,50 μ., ἡ δὲ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν 2 μεσοτοίχων, τῶν ποδαρικών δηλαδὴ τῆς κεντρικῆς καμάρας τοῦ Ἱεροῦ, εἶναι 3,26 μ. Ἡ διαφορὰ λοιπὸν τῶν 0,24 μ. διαιρουμένη διὰ τοῦ 2 (τῶν δύο δηλαδὴ ἀκτίνων ἐκάστης ἀποστάσεως) μᾶς δίδει τὴν διαφορὰν ὕψους (0,12 μ.) μεταξὺ τῶν δύο καμαρῶν. Ἐδημιουργεῖτο οὕτως ἐσωτερικῶς μία θλάσις τῆς ἀνατολικῆς καμάρας, ἡ ὁποία φυσικὰ διεγράφετο καὶ ἐξωτερικῶς, μὲ διαφορὰν ὕψους τῆς στέγης τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ τῆς στέγης τῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 6, 7). Ἡ ὕψομετρικὴ αὕτη διαφορὰ, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς, ἐδήλου περισσότερον ἐμφανῆ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ.

Ἄλλὰ καὶ τῶν καμαρῶν τῶν πλαγίων διαμερισμάτων τοῦ Ἱεροῦ τὸ ὕψος δύναται εὐχερέστατα νὰ καθορισθῆ. Εἰς τὸ Διακονικὸν σφύζεται εἰσέτι εἰς ἀμφοτέρας τὰς γενέσεις τῆς καμάρας τοιχοποιία μήκους 0,25 - 0,37 μ., ἐκ καλῶς πελεκημένων παρῖνων θολιτῶν (Πίν. 67β, 68α,β). Ἡ καμάρα ἤρχιζεν ἐκφυομένη ἀμέσως ἀπὸ τοῦ σώματος τῶν ἐκατέρωθεν τοίχων ἄνευ παρεμβολῆς διαχωριστικοῦ τινος στοιχείου, εἰς ὕψος 2,83 μ. Ἐχοντες λοιπὸν ὡς δεδομένα τὸ ὕψος τῆς γεννήσεως τοῦ τόξου καὶ τὴν σταθερὰν διάμετρον, εὐκόλως δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν τὰς ἡμικυκλικὰς καμάρας, αἱ ὁποῖαι, ἀνερχόμεναι εἰς ὕψος 3,66 μ., ἐκάλυπτον τὰ δύο πλάγια διαμερίσματα τοῦ Ἱεροῦ.

Τὰ λεχθέντα δλίγον ἀνωτέρω (σ. 212) περὶ τοῦ καθορισμοῦ τῆς μορφῆς τῶν στεγῶν, αἱ ὁποῖαι ἐκάλυπτον ἐξωτερικῶς τὰ διάφορα μέρη τοῦ κυρίως ναοῦ, ἰσχύουν καὶ προκειμένου περὶ τῶν στεγῶν τῶν μερῶν τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Τὰ στοιχεῖα δηλαδὴ τὰ παρεχόμενα ὑπὸ τῆς ὑπ' ἀριθμ. 1804 φωτογραφίας τοῦ Λαμπάκη ², ἐν συνδυασμῶ μὲ τὰ σφζόμενα, ὡς ἀνωτέρω, κτη-

1. Δ.Χ.Α.Ε., ἐνθ' ἀν., σ. 108.

2. Δ.Χ.Α.Ε., τ. Θ', σ. 13.

ριακά στοιχεία, δίδουν τὴν ἀσφαλῆ βάσιν διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς μορφῆς τῶν στεγῶν τούτων. Δύναται ἐπομένως νὰ λεχθῆ, ὅτι ἡ ἀποκατάστασις τοῦ Ἱεροῦ, ἡ γενομένη εἰς τὴν κατὰ μῆκος τομὴν (εἰκ. 6) καὶ τὸ ἀξονομετρικὸν σχέδιον (εἰκ. 7), δὲν ἀφίσταται κατὰ πολὺ τῆς πραγματικότητος.

Περαίνοντες τὸν λόγον περὶ τοῦ Ἱεροῦ, παρατηροῦμεν ὅτι, ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντων, καθίσταται πιθανώτερα ἡ γνώμη, καθ' ἣν εἰς τὸ πρὸς Δυσμᾶς ζεύγος τῶν ὀρθογωνίων ἐγκοπῶν (πλάτος 0,12 μ.), τῶν σχηματιζομένων εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῶν διαχωριστικῶν τοίχων (εἰκ. 2, 8, Πίν. 68α, 69β), ἐστηρίζετο τὸ τέμπλον τοῦ περιγραφομένου ἀρχικοῦ ναοῦ (σ. 204).

III. Νάρθηξ.

Ἡ Νάρθηξ (εἰκ. 3 καὶ 4) ἐν κατόψει εἶναι ὡς ἐσχεδιάσθη ὑπὸ τοῦ κ. Ὁρλάνδου¹. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὸν τρόπον καλύψεώς του, νομίζομεν ὅτι προτιμότερα εἶναι ἡ τριμερὴς διάταξις. Μία, δηλαδὴ, ὑψηλὴ καμάρα εἰς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ κτηρίου ἐκάλυπτε τὸ μεσαῖον μέρος καὶ ἐκατέρωθεν ταύτης δύο χαμηλότεραι μὲ κατεύθυνσιν BN ἐκάλυπτον τὰ πλάγια². Ἡ διάταξις αὕτη θὰ ἦτο ἐμφανὴς καὶ εἰς τὰς στέγας. Μία δικλινῆς στέγη διὰ τὴν μεσαίαν καμάραν, ὀλίγον χαμηλοτέρα τῆς ἀντιστοίχου δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ, δύο δὲ μονοκλινεῖς, χαμηλότεραι, μὲ κλίσιν πρὸς Δυσμᾶς διὰ τὰς πλαγίας καμάρας (εἰκ. 7).

Ἡ λύσις αὕτη, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εὐρίσκει ἀνάλογα παραδείγματα εἰς ναοὺς τοῦ ἰδίου τύπου, ὡς εἶναι π.χ. οἱ τρεῖς γειτονικοὶ ναοὶ τῆς Ἀργολίδος³, ἀρμόζει, νομίζομεν, περισσότερον πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ ἀρχιτέκτονος τοῦ Δαμαλά, ὁ ὁποῖος, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε ἐξετάσεως τοῦ μνημείου, εἶχεν ἰδιαιτέραν εὐαισθησίαν πρὸς τὰς ἀρμονικὰς ἀναλογίας, τὴν λεπτὴν γραμμὴν καὶ τὴν ἐλαφρότητα εἰς τὴν κατασκευὴν.

Πρὶν ἢ ἐγκαταλείψωμεν τὸν ἀρχικὸν ναόν, πρέπει νὰ σημειώσωμεν ὅτι οὗτος ἔφερε ζωγραφικὸν διάκοσμον ἐπὶ τῶν τοίχων του. Τοῦτο ἀποδεικνύει λίθος χρησιμοποιοηθεὶς εἰς τὴν τοιχοποιίαν τοῦ β' Ἱεροῦ Βήματος, περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται λόγος εὐθὺς ἀμέσως, ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε τμήμα ἐξωγραφημένου ἐνδύματος.

Ἐπίσης ἀμυδρὰ ἴχνη ζωγραφικοῦ διακόσμου ὑπάρχουν καὶ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ σφισσομένου διαχωριστικοῦ τοίχου.

1. A.B.M.E., τ. E', σ. 28 - 29, εἰκ. 2.

2. Ἡ τριμερὴς αὕτη διαίρεσις δὲν ἐδηλώθη εἰς τὴν κάτοψιν, εἰκ. 3 καὶ 4.

3. Ath. Mitt., ἐνθ' ἀν., πίνακες IX - XI.

β') ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΘΗΚΗ (Δεύτερον Ἅγιον Βῆμα).

Ὡς πρώτην προσθήκην θεωροῦμεν τὴν πρὸς Ἀνατολὰς ἐπέκτασιν τοῦ Ἁγίου Βήματος (εἰκ. 3). Τὴν ἐπέκτασιν ταύτην ἐπέβαλον ἀσφαλῶς λόγοι μεγεθύνσεως τοῦ ναοῦ καὶ ὄχι προηγηθεῖσα καταστροφή. Τοῦτο συνάγεται ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἀφηρέθησαν αἱ τρεῖς κόγχαι τοῦ Ἱεροῦ.

Ἡ ἀφαίρεσις, δηλαδή, ἦτο τεχνική, χωρὶς νὰ προκαλέσῃ καταστροφὴν τῆς τοιχοποιίας (σ. 203-204). Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν κογχῶν, συνεχίσθησαν πρὸς Ἀνατολὰς οἱ δύο ἐξωτερικοὶ καὶ οἱ δύο διαχωριστικοὶ τοῖχοι τοῦ Ἱεροῦ, εἰς μῆκος 2,90 μ. ἀπὸ τῆς διαμέτρου τῆς κεντρικῆς κόγχης. Προσετέθη οὕτως ἐν νέον ἐπιμηκες ὀρθογώνιον, εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ὁποίου ἠνοίχθησαν τρεῖς νέαι, ἰσχυρῶς πεταλόμορφοι, κόγχαι Ἱεροῦ, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ κεντρικὴ ἐσηματίσθη ἐξαιρετικῶς βαθεῖα (3,20 μ.), μὲ μεγίστην διάμετρον — εἰς τὸ μέσον τῆς κόγχης — 3,50 μ.

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τοιαύτης μορφῆς πεταλοειδῆς κόγχη, ἔχουσα δηλαδὴ βάθος (3,20 μ.) μεγαλύτερον τῆς χορδῆς τοῦ τόξου - πετάλου (3,10 μ.), εἶναι πρωτοφανής, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, ἐν Ἑλλάδι. Διότι εἰς ὅλας τὰς γνωστὰς μέχρι σήμερον κόγχας, τοῦ ἰδίου σχήματος, χαρακτηριστικώτερον παράδειγμα τῶν ὁποίων ἀναφέρεται ἡ πεταλοειδῆς κόγχη τῆς Ἐπισκοπῆς Σκοπέλου¹, τὸ βάθος εἶναι πάντοτε μικρότερον τῆς χορδῆς².

Ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχον πρὶν — εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν — αἱ γεννήσεις τῆς κεντρικῆς κόγχης κατεσκευάσθη τῶρα μία προβάλλουσα ἐνισχυτικὴ ζώνη (τὸ σφενδόνιον)³, ἀναγκαῖα διὰ νὰ ἀσφαλισθῇ δι' αὐτῆς ἡ ἔνωσις τῶν δύο τοίχων. Εἰς τὰ ποδαρικά τῆς ζώνης ταύτης κατεσκευάσθησαν αἱ τετράγωνοι ἐγκοπαί, ἐπὶ τῶν ὁποίων, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ἐστηρίχθη τὸ νέον τέμπλον⁴.

1. Ἀ ν δ ρ. Ξ υ γ γ ο π ο ὔ λ ο υ, Ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς Σκοπέλου, ἐν Ἀρχ. Ἐφημ., 1956, σ. 181-198, εἰκ. 1 καὶ 2.

2. Τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ξ υ γ γ ο π ο ὔ λ ο υ, ἐνθ' ἄν., σ. 193, περὶ τῆς προελεύσεως καὶ τῆς χρονολογήσεως τῶν πεταλοειδῶν σχημάτων ἐν Ἑλλάδι ἰσχύον προκειμένου καὶ περὶ τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Δαμαλά. Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν μάλιστα σημειοῦται, ὅτι αὕτη συμπίπτει πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῆς Ἐπισκοπῆς Δαμαλά εἰς τὸν 12ον αἰῶνα, τὴν γενομένην ὑπὸ τοῦ κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', σ. 30. Περὶ πεταλοειδῶν ἀψίδων βλ. προχείρως ἐν Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1942, σ. 188-189, εἰκ. 106, σ. 274 ἔ., εἰκ. 151, σ. 278, 279, εἰκ. 159, σ. 282, εἰκ. 162, 166, 182, 228, 244, σ. 429, εἰκ. 279. Ἀ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ἐν Ε.Ε.Β.Σ., ΙΑ', 1935, περὶ πεταλομόρφων σχημάτων, σ. 411-415. Χρονολογία 1000-1200, Α.Β.Μ.Ε., τ. Α', 1935, σ. 181, εἰκ. 3, 4. Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ', τ. Α', 1959, Ἀθῆναι 1960, σ. 119-120, εἰκ. 3.

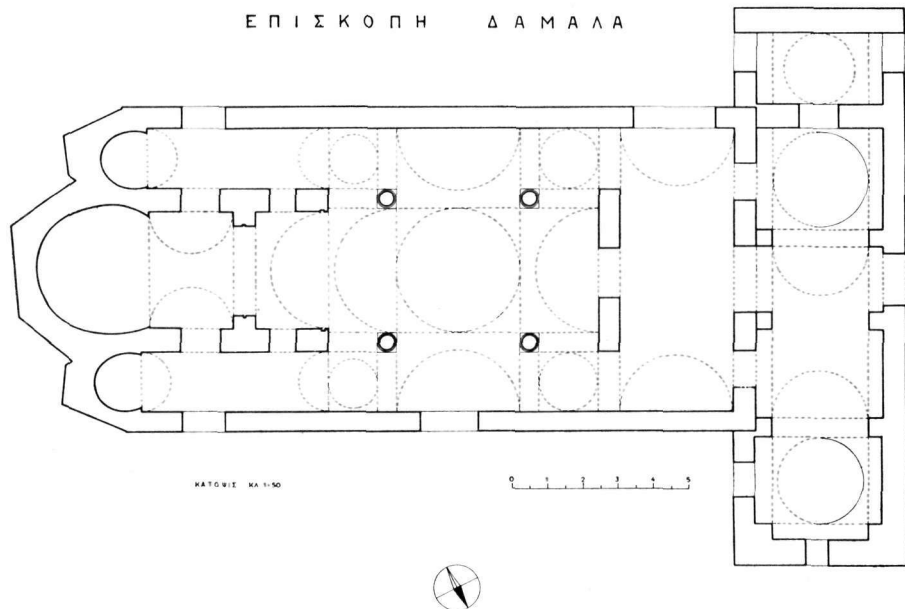
3. Περὶ τοῦ σφενδονίου (arc doubleau) βλ. Ἀ ν. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ν ἐν Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ., ΚΗ', 1958, σ. 401-405.

4. Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', σ. 30, εἰκ. 2.

Ὡς συνάγεται ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 3 καὶ 8), κυριαρχεῖ ἀσυμμετρία καὶ ἀνισότης ὄχι μόνον μεταξὺ τῶν τριῶν κογχῶν τοῦ δευτέρου Ἱεροῦ, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν τριῶν πλευρῶν καὶ τῶν λοιπῶν στοιχείων μιᾶς ἐκάστης τούτων.

Ἐνὰ μία τοξωτὴ δίοδος ἀνοιγεῖσα εἰς τὴν νέαν προσθήκην τῶν διαχωριστικῶν τοίχων, ἐχρησίμευε διὰ τὴν ἐπικοινωνίαν τῶν τριῶν μερῶν τοῦ

Εἰκ. 8. Κάτοψις τοῦ ναοῦ
μετὰ τὴν ἐπέκτασιν τοῦ Ἱεροῦ καὶ τὴν προσθήκην ἐξωνάρθηκος.

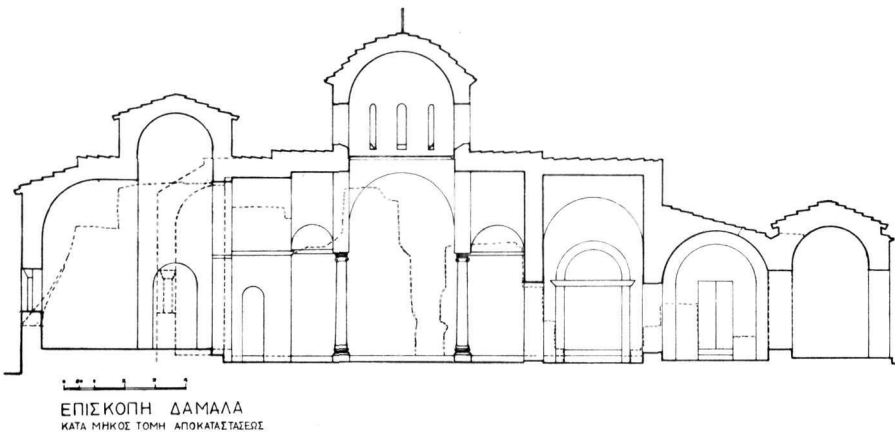
Ἱεροῦ. Τὰ δύο πλάγια διαμερίσματα ἐστεγάσθησαν διὰ καμαρῶν, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἢ πρὸς Ἀνατολὰς προέκτασις τῶν καμαρῶν τῶν ἀντιστοίχων διαμερισμάτων τοῦ πρώτου Βήματος.

Μὲ τὴν προσθήκην τοῦ νέου Ἱεροῦ παρουσιάσθη ἐν στοιχείῳ, τὸ ὁποῖον δημιουργεῖ προβλήματα ὡς πρὸς τὴν μορφήν καὶ τὴν στέγασιν τοῦ μεσαίου κλίτους. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο εἶναι τὸ ἐπίμηκες ὀρθογώνιον, τὸ διαγραφόμενον ἐν κατόψει (εἰκ. 8), μεταξὺ τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης καὶ τῆς μεγάλης κόγχης τοῦ Ἱεροῦ. Ὁ χῶρος οὗτος, διαστάσεων $3,26 \times 2,43$ μ., ἔχει τὸν μακρὸν του ἄξονα κάθετον πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ κτίσματος. Ἐκ τῶν σφραζομένων στοιχείων τῆς ἀνωδομίας (Πίν. 67β, 68α, 72α) συνάγεται, ὅτι τὸ ἐν τῇ κατόψει διαγραφόμενον ὀρθογώνιον ἐξηκολούθει σχηματιζόμενον καὶ ὑπεράνω τῆς δυτικῶς αὐτοῦ καμάρας τοῦ προηγουμένου Ἱεροῦ καὶ τῆς ἀνα-

τολικῶς ἀψίδος τῆς κόγχης τοῦ νέου. Τοῦτο φαίνεται σαφέστερον, ἐὰν παρατηρήσῃ τις τὴν ἀνωδομίαν ἀπὸ Δυσμῶν (Πίν. 67β) καὶ ἀπὸ Νότου (Πίν. 66). Αἱ δύο κάθετοι πλευραὶ — ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ — τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ἐξεταζομένου ὀρθογωνίου ὑψοῦνται πλεόν τοῦ 1,00 μ. ὑπὲρ τοὺς ἐκατέρωθεν τοίχους, οἱ ὅποιοι, σημειωτέον, δηλοῦσι καὶ τὸ ὕψος τῶν στεγῶν τῶν χώρων οὓς ἐκάλυπτον.

Ἐσηματίζεται λοιπὸν ἐν ὀρθογώνιον, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 4,55 × 3,75 μ., τὸ ὁποῖον ὑψοῦτο ἐλεύθερον ὑπεράνω τῶν ἄλλων στεγῶν τοῦ κτίσματος.

Τοῦ ὀρθογωνίου τούτου, αἱ μὲν στεναὶ πλευραὶ — βορεῖα καὶ νοτία — ἐφθανον ἕως τοῦ δαπέδου τοῦ Ἱεροῦ, αἱ δὲ μακρᾶι — ἀνατολικὴ καὶ δυ-

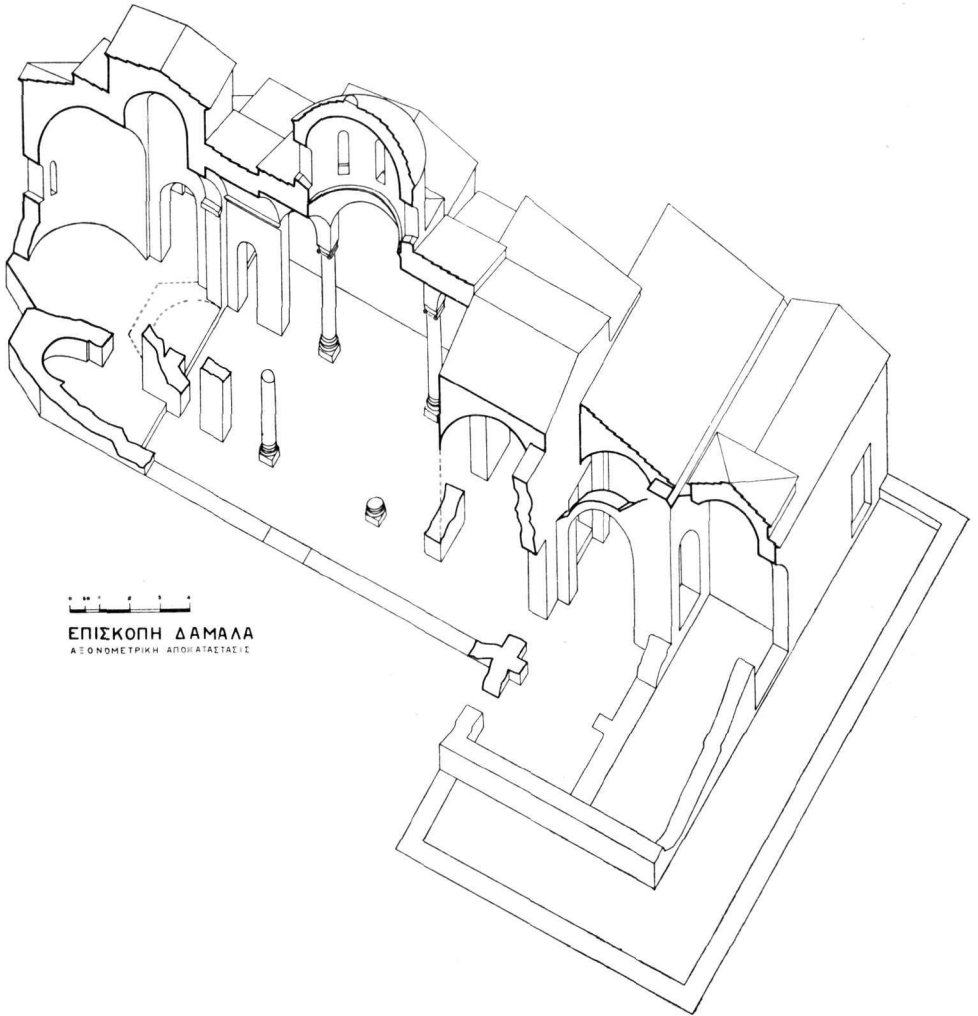
Εἰκ. 9. Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ ναοῦ κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον.

τικὴ — ἔβαινον ἀντιστοίχως ἐπὶ τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης δυτικῶς καὶ ἐπὶ τῆς ἀψίδος τοῦ δευτέρου Ἱεροῦ ἀνατολικῶς.

Τώρα πῶς ἐστεγάζεται ὁ ὀρθογώνιος οὗτος χώρος; Τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὸν ἀναφερθέντα ἤδη νότιον μεσότοιχον (Πίν. 67β, 68α, 72α) ὑπάρχουν αἱ γεννήσεις τῆς τε καμάρας τοῦ Ἱεροῦ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ καὶ τῆς ἀψίδος τῆς κόγχης τοῦ δευτέρου Ἱεροῦ, εἰς ὕψος 3,65 μ. ἀπὸ τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου, ὁ νότιος δὲ τοίχος τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ὀρθογωνίου χώρου ὑψοῦται κατακορῦφως κατὰ 2,25 μ. ὑπεράνω αὐτῶν χωρὶς νὰ ὑπάρχη οὐδεμία ἔνδειξις ὅτι ἐκαμπυλοῦτο, ἀποκλείει τὴν στέγασιν ὀλοκλήρου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους διὰ μιᾶς ἡμικυκλικῆς καμάρας¹.

1. Ὁ Welter μάλιστα οὔτε κἂν σημειώνει τὸν ὀρθογώνιον χώρον, εἰκ. 2.

Ἐπίσης πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ καὶ ὁ κανονικὸς τροῦλλος ἐπὶ κυλινδρικήσ βάσεως, διὰ καθαρῶσ τεχνικὸς καὶ στατικὸς λόγους (ἐπίμηκες σχῆμα, ἔλλειψις ἀντερσειμάτων κ.ἄ.).

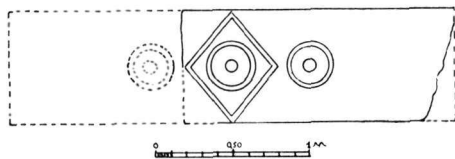

Εἰκ. 10. Ἀξονομετρικὴ ἀποκατάστασις τοῦ ναοῦ κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον.

Νομίζομεν ὅτι ἡ προτιμότερα λύσις εἶναι ἡ δι' ἐγκαρσίας καμάρας στέγασις τοῦ ὀρθογωνίου χώρου.

Ἦδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} αἰῶνος μ.Χ. ὁ σταυρεπίστεγος τύπος εἶχεν ἐφαρμοσθῆ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν¹, μέγας δὲ ἀριθμὸς ἐκκλησιῶν μὲ ἐγκαρσίαν καμάραν ὑπὸ διαφόρους τύπους καὶ παραλλαγάς, χρονολογουμένων κυρίως ἀπὸ τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, ἀπαντᾷ εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ μάλιστα εἰς περιοχὰς γειτονικὰς πρὸς τὸν Δαμαλᾶν².

Ἡ χρησιμοποίησις λοιπὸν ἐγκαρσίας καμάρας διὰ τὴν στέγασιν τοῦ ὀρθογωνίου χώρου δὲν ἀποκλείεται χρονικῶς. Οὔτε ὅμως καὶ τεχνικῶς ἀποκλείεται. Διότι οἱ δύο μακροὶ τοῖχοι τοῦ ὀρθογωνίου — ἀνατολικὸς καὶ δυτικὸς — ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔβαιναν ἡ καμάρα ἔχουν ἀρκετὸν πλάτος (0,65 μ.), ὥστε

Ἐπισκοπὴ Δαμαλᾶ
πλάξ δαπέδου ἱεροῦ
κλ. 1:20

Εἰκ. 11. Μαρμαρίνη πλάξ.

νὰ εἶναι ἰσχυροὶ διὰ μίαν τοιαύτην λειτουργίαν, εἶχον ὅμως καὶ ἔξωθεν ἀντιστηρίξεις διὰ νὰ ἀνθίστανται εἰς τὰς ὠθήσεις τῆς καμάρας, δυτικῶς μὲν τὴν ἀμφικλινῆ στέγην τῆς κεντρικῆς καμάρας τοῦ Ἱεροῦ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, ἀνατολικῶς δὲ τὴν ἀψίδα τοῦ δευτέρου Ἱεροῦ (εἰκ. 9 καὶ 10).

Καθὼς δὲ τὸ μῆκος τῆς ἐγκαρσίας καμάρας ἦτο τὸ αὐτὸ μὲ τὸ πλάτος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους καὶ τὸ σχηματιζόμενον ὀρθογώνιον ὑπερεῖχεν εἰς ὕψος τῶν ἄλλων στεγῶν, ἐνεφανίζετο ἔξωτερικῶς ὡς εἰς ὀρθογώνιος τροῦλλος. Οὕτως ἡ ἐγκαρσία καμάρα ἀνῆκεν εἰς τὰς λεγομένας τρουλλοκαμάρας³.

Ἐπὸ τὴν μορφήν δὲ ταύτην ἀπεδόθη εἰς τὴν κατὰ μῆκος τομὴν (εἰκ. 9) καὶ εἰς τὴν ἀξονομετρικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ μνημείου (εἰκ. 10). Τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου τοῦ δευτέρου Ἁγίου Βήματος καθορίζεται εὐχερῶς ἀπὸ

1. G. Millet, *L'art byzantin chez les Slaves*, I, Paris 1930, σ. 150, εἰκ. 77.

2. Ἄ. Ὁρλάνδου, *Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος*, ἐν *A.B.M.E.*, τ. Α', 1935, σ. 41-52. Ἐπ. Βυζ. Σπουδῶν, τ. Δ', 346. Γ. Σωτηρίου, *Ἡμερολόγιον Μ. Ἑλλάδος*, 1925, σ. 187. Δ. Εὐαγγελίδης, *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, τ. 6, σ. 270.

3. *A.B.M.E.*, ἐνθ' ἀν., σ. 50-52.

τῆς μεγάλης πλακῶς μετὰ τοῦ ἐκ μαρμαροθετημάτων διακόσμου, τῆς διασωθείσης εἰς τὴν θέσιν της (εἰκ. 11, Πίν. 69β)¹, εἰς ὕψος 0,23 μ. ὑπὲρ τὸ μαρμαρόστρωτον δάπεδον τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἡ πλάξ αὕτη σώζεται εἰς μῆκος 1,77 μ.

γ') ΔΕΥΤΕΡΑ ΠΡΟΣΘΗΚΗ (ἐξωνάρθηξ).

Κατὰ τὸν κ. Ὁρλάνδον², ὁ ἐξωνάρθηξ προσετέθη ἀργότερον. Ἐπομένως μὲ τὴν δευτέραν κατὰ σειρὰν ταύτην προσθήκην τὸ κτίσμα ἔλαβε τὴν τρίτην αὐτοῦ μορφήν, ἣν παρουσιάζει ἐν τῇ κατόψει τῆς εἰκόνας 8.

Κατὰ τὰς ἐκτεθείσας ἀνωτέρω ἐργασίας καθαρισμοῦ, ἀπεκαλύφθη καὶ ἡ πρὸς Νότον ἐπέκτασις τοῦ ἐξωνάρθηκος. Οὕτως, ἐν κατόψει διαιρεῖται εἰς πέντε ὀρθογωνίους χώρους.

Ἐκ τῶν σφριζομένων δὲ στοιχείων τοιχοποιίας (Πίν. 71α, 72β) ἀποδεικνύεται ὅτι: οἱ πρῶτος καὶ δεύτερος ἀπὸ Νότου χῶροι ἐκαλύπτοντο διὰ χαμηλωμένων σφαιρικῶν θόλων (calottes)· οἱ τρίτος καὶ τέταρτος διὰ κοινῆς καμάρας καὶ ὁ πέμπτος πάλιν διὰ χαμηλωμένου σφαιρικοῦ θόλου (εἰκ. 2, 3, 8).

Κατὰ τὴν προσθήκην ταύτην καθηρέθησαν, πιθανῶς, τὰ δύο τμήματα τοίχου ἐκατέρωθεν τῆς μεσαίας θύρας, τῆς μεταξὺ ἐσωνάρθηκος καὶ κυρίως ναοῦ· οὕτω τὰ δύο ταῦτα μέρη ἠνώθησαν, ὡς σημειώνει ἐν τῇ κατόψει τοῦ ὁ κ. Ὁρλάνδος³.

Εἰς τὴν ἀξονομετρικὴν ἀποκατάστασιν καὶ τὴν κατὰ μῆκος τομὴν (εἰκ. 9 καὶ 10), ὁ ἐξωνάρθηξ ἐστεγάσθη διὰ μονοκλινοῦς στέγης, κατ' ἀναλογίαν πρὸς ἄλλα παραδείγματα⁴.

δ') ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Τὴν τελειωτικὴν μορφήν της ἡ Ἐπισκοπὴ τοῦ Δαμαλά ἔλαβε διὰ τῆς προσθήκης τῶν πρὸς Δυσμὰς τοῦ ἐξωνάρθηκος, εὐτελοῦς κατασκευῆς, προσιτισμάτων καὶ τοῦ περιβόλου (εἰκ. 3, 9, 10)⁵.

1. A.B.M.E., τ. Ε', σ. 30.

2. A.B.M.E., ἐνθ' ἀν., σ. 32, εἰκ. 5.

3. Ἐνθ' ἀν., σ. 28, εἰκ. 2.

4. Ἁγ. Μονὴ παρὰ τὸ Ναύπλιον, Ath. Mitt., ἐνθ' ἀν., πίναξ XI₂,4. Ναὸς Παντεπόπτου Κωνσταντινουπόλεως, A. V. Millingen, Byzantine Churches in Constantinople, London 1912, σ. 212 - 216, εἰκ. 73.

5. A.B.M.E., τ. Ε', σ. 32.

Εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κτίσματος κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην μορφήν (εἰκ. 9, 10), τὰ βορείως καὶ νοτίως τοῦ θολωτοῦ πυλῶνος ἐπιμήκη ὀρθογώνια διαμερίσματα (εἰκ. 3) ἐστεγασθῆσαν διὰ δικλινοῦς στέγης, ὡς ἀπῆται ἡ βορεία πλευρὰ τοῦ σφζομένου ἀκεραίου βορείου διαμερίσματος, ἀπολήγουσα ἄνω εἰς ἀέτωμα.

Ἡ στέγη τοῦ θολωτοῦ πυλῶνος ἦτο ὑψηλοτέρα τῆς στέγης τῶν ἐκατέρωθεν τούτου διαμερισμάτων. Αὕτη ἔβαινε ἐπὶ τετραγώνου « τυμπάνου », τὰ λείψανα τοῦ ὁποίου διακρίνονται εὐκρινῶς εἰς τὸν Πίνακα 72β.

Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ κατασκευὴ τοῦ μανδροτοίχου. Διὰ τὴν δομὴν του ἔχει γίνει χρῆσις ὑλικῶν ἐκ τῶν ἀρχαίων κτηρίων, μεγάλων δηλαδὴ ὀρθογωνισμένων μαρμαρίνων ἢ πωρίνων δόμων, τοποθετημένων κατὰ τὸ ψευδοῖσόδομον σύστημα, μὲ ἀπόλυτον προσαρμογὴν καὶ ἀραιὰν χρῆσιν πλίνθων εἰς τοὺς ὀριζοντίους καὶ κατακορύφους ἀρμούς. Ὁ περίβολος δὲν κατεσκευάσθη τὴν ἰδίαν ἐποχὴν μὲ τὰ ἄλλα προσκτίσματα.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΣ

Ἐξ ὅσων ἐλέχθησαν ἀνωτέρω καθίσταται φανερόν, ὅτι πρέπει νὰ συμπληρωθῇ ἡ χρονολόγησις τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ μνημείου.

Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ στοιχεῖα του ἔχει γίνει ἤδη ἡ χρονολόγησις ὑπὸ τοῦ κ. Ὁρλάνδου (σ. 202).

Εἰς δὲ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἀποκαλυφθέντος ἀρχικοῦ ναοῦ θὰ συμβάλουν τεχνοτροπικὰ καὶ μορφολογικὰ κριτήρια, ὡς καὶ ἱστορικὰ μαρτυρία.

Ὁ ἀρχικὸς ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Δαμαλᾶ, ὡς περιεγράφη ἀνωτέρω (σ. 206-215), μὲ τὰς κομπὰς καὶ συμμετρικὰς του ἀναλογίας, τὰς λεπτὰς γραμμάς, τὴν ἐλαφρότητα τῶν ὄγκων, τὴν λιτότητα τοῦ σχεδίου καὶ τὸ ἀπαλὸν « προφίλ » τῶν στεγῶν, πραγματοποιεῖ τὸν κατ' ἐξοχὴν κλασσικὸν τύπον τῆς σταυροειδοῦς ἐκκλησίας καὶ ἀποτελεῖ ἓνα εὐγλωττον μάρτυρα τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐφηροδόσθη εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα ὁ σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος ναὸς τοῦ συνθέτου τύπου τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἡ καταγωγὴ τοῦ τύπου τούτου, ἡ ἐξέλιξις καὶ διαμόρφωσις αὐτοῦ, αἱ ἐπιδράσεις τὰς ὁποίας ὑπέστη, καθὼς καὶ αἱ ὁμοιότητες ἢ διαφοραὶ μεταξὺ τῆς Ἑλλαδικῆς σχολῆς καὶ τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν πρόκειται νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ. Τὰ θέματα ταῦτα ἔχουν κατ' ἐπανάληψιν συζητηθῆ ὑπὸ τῶν ἐγκριτωτέρων βυζαντινολόγων καὶ ἱστορικῶν τῆς τέχνης, εἰς τὰ ἔργα τῶν ὁποίων παραπέμπεται ὁ ἐπιθυμῶν νὰ ἐνδιατριψῇ εἰς ταῦτα ¹.

---

1. C. Gurlitt, Die Baukunst Konstantinopels, Berlin 1907, I. O. Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst, Berlin 1909. A. Struck, Ath. Mitt.,

Ἐδῶ δύναται μόνον νὰ λεχθῆ, ὅτι εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν τῆς Ἐπισκοπῆς συνεδυσάθησαν ἄριστα στοιχεῖα ἀμφοτέρων τῶν σχολῶν, τῆς πρωτευούσης καὶ τῆς Ἑλλαδικῆς. Πλήρης διαμόρφωσις ἐκάστου μέρους: Ἱεροῦ, κυρίως ναοῦ, Νάρθηκος. Ἐλαφρὸς τροῦλλος, χαμηλωμένοι θόλοι (calottes) εἰς τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα, λεπτοὶ κίονες, λιταὶ καὶ ἀδιάσπαστοι ἐπιφάνειαι¹, δίδουσαι εἰς τὸ κτίσμα τὴν ἐμφάνισιν σηκοῦ ἀρχαίων ναῶν, διμερῆς ἀνατολικὴ κεραία, τρίπλευροι ἐξωτερικῶς κόγχαι, χρῆσις ἀφθόνου ἀρχαίου ὕλικου εἰς τὴν τοιχοδομίαν (Πίν. 66, 67α, 70α,β, 71α,β)², εἶναι τεχνοτροπικὰ καὶ μορφολογικὰ στοιχεῖα ἐξ ἀμφοτέρων τῶν σχολῶν, τὰ ὅποια βοηθοῦν ἐμμέσως καὶ εἰς τὴν κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα χρονολόγησιν τοῦ μνημείου. Εἰς τὸν αὐτὸν αἰῶνα μᾶς ὀδηγεῖ καὶ ἡ κατὰ τὸν 12^{ον} αἰ. ἐπέκτασις τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, διὰ τῆς προσθήκης τοῦ δευτέρου Ἱεροῦ Βήματος. Εἶδομεν ἀνωτέρω, ὅτι ἡ ἐπέκτασις αὕτη δὲν ὀφείλεται εἰς καταστροφὴν τοῦ Ἱεροῦ, ἀλλὰ προφανῶς εἰς ἐπιθυμίαν μεγεθύνσεως τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, ἵνα ἐπαρκέσῃ εἰς τὸν ἀυξηθέντα ἀριθμὸν τῶν πιστῶν.

Μεταξὺ τῶν δύο τούτων κατασκευῶν ἐμεσολάβησεν ἱκανὸν χρονικὸν διάστημα. Διότι εἶναι λογικῶς ἀπαράδεκτον νὰ φαντασθῆ τις, ὅτι εἰς διάστημα ὀλιγώτερον τῶν 100 ἐτῶν αἱ θρησκευτικαὶ ἀνάγκαι τοῦ Δαμαλᾶ ἠδῆθησαν τόσον, ὥστε παρέστη ἀνάγκη νὰ καταστρέψουν τὸν ἀρχικὸν ναὸν καὶ νὰ ἀλλοιώσουν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν του μορφήν διὰ τῆς προσθήκης ἐνὸς τμήματος, τὸ ὅποιον αἰσθητικῶς ἔβλαπτε τὴν ἁρμονίαν τοῦ κτίσματος.

Ἡ σχέσις τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Δαμαλᾶ πρὸς τοὺς γνωστοτέρους ναοὺς τοῦ συνθέτου σταυροειδοῦς τύπου τῆς Κωνσταντινουπόλεως³ καὶ πρὸς τὰ χαρακτηριστικώτερα παραδείγματα τοῦ ἰδίου τύπου ἐν Ἑλλάδι⁴, εἶναι καταφανής. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὁ τεχνίτης τοῦ Δαμαλᾶ νὰ

ἐνθ' ἀν., 189 - 236. Ch. Diehl, Manuel d'art Byzantin, Paris 1910, σ. 410 - 422. Alexander Van Millingen, Byzantine Churches in Constantinople, London 1912, 128 ἔ. G. Millet, L'école, ἐνθ' ἀν., σ. 55 ἔ. J. Strzygowski, Die Entstehung der Kreuzkuppelkirche, Heidelberg 1919, 51 ἔ. Μ. Σωτηρίου, Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς τῆς Βοιωτίας, ἐν Α.Ε., 1931, 119 - 157. Πρακτ. τῆς ἐν Ἀθήναις Χρ. Ἀρχ. Ἐτ., 1932, Ἀθήναι 1933, 97 - 127. Δ.Χ.Α.Ε., περιόδ. Δ', 1960, 101 - 129. Mavrodinov Nicolas, ἐν Atti del V Congresso internazionale di Studi Bizantini (1936), Roma 1940, τ. II, 243 - 352. P. Lemerle, Le Style Byzantin, Paris 1943, 47 - 50. Ἄ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', 6 - 8, τ. Σ', 1948, 17 ἔ., τ. Η', 1955 - 1956, 176 ἔ. Ἑλληνικά, τ. 15, Θεσσαλονίκη 1957, 93.

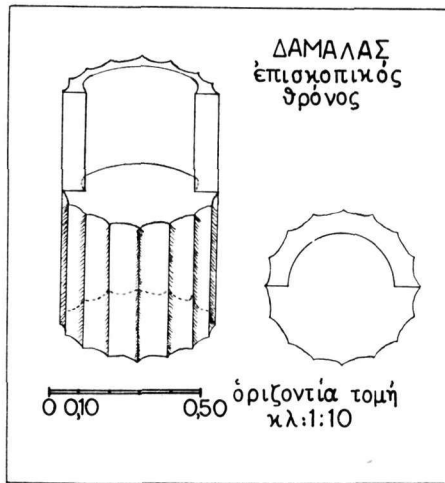
1. Δ.Χ.Α.Ε., περι. Δ', ἐνθ' ἀν., σ. 103. Α.Β.Μ.Ε., τ. Η', σ. 178.

2. Α.Ε., 1931, σ. 136.

3. Ch. Diehl, ἐνθ' ἀν., σ. 436 - 439. A. Van Millingen, ἐνθ' ἀν., σ. 128 - 129, 197 - 200, 333 - 335, 214 - 218, 234 - 240. G. Millet, ἐνθ' ἀν., Μ. Σωτηρίου, ἐνθ' ἀν.

4. Ναὸς Παναγίας Ὁσίου Λουκά καὶ Κρόπτη Ἁγ. Νικολάου στὰ Καμπιά.

ἦλθεν ἐκ τῆς βασιλευούσης καὶ νὰ ἐφήρμοσε τὸ γινώριμον εἰς αὐτὸν σχέδιον ἐπηρσασθεῖς — ὡς πράγματι συνέβαινε συχνὰ — ὑπὸ τῶν τοπικῶν συνθηκῶν καὶ τῶν τοπικῶν παραδειγμάτων¹.

Εἰκ. 12. Θρόνος ἐκ πορφύρου δωρικοῦ κίονος.

Ὁ 11^{ος} αἰὼν εἶναι αἰὼν μεγάλης ἀνθήσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐν Ἑλλάδι². Εἶναι ἡ δευτέρα χρυσῆ ἐποχὴ τῆς βυζαντινῆς τέχνης³.

R. W. Schultz and S. H. Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris in Phocis*, London 1901, 20-21, 36-38, Pl. 1, 4, 10, 16 καὶ σ. 68-71, Pl. 57-59. H. Megaw, ἐν *An. Br. Sc.* No XXXII, 129. Ch. Diehl, ἐνθ' ἄν., σ. 412, 435. Ἄγ. Τριάς Κριεζιώτη, *χρον.* 1050-1150, A.B.M.E., τ. Ε', σ. 3-16. Ἄγία Αἰκατερίνη Πλάκας, *Εὔρετήριον μνημείων*, τ. Β', σ. 94. H. Megaw, ἐνθ' ἄν., σ. 129 (β' ἡμισυ 11^{ου} αἰῶνος). Μονὴ Βαρνάκοβας, G. Millet, *L'école*, 7, *χρονολ.* 1077. Φωτογρ. Λαμπάκη 4180-4182. Μονὴ Πετράκη Ἀθηνῶν, Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ', 1960, σ. 103-129. Μονὴ Ἀστερίου, *Εὔρετήριον Γ'*, σ. 165-167, εἰκ. 221-223. Καθολικὸν βυζαντινῆς Μονῆς Μαλεσίνης Λοκρίδος. Ἀθημοσίετος ἀρχαιολογικῶς. Βλ. πληροφορίας τινὰς εἰς Γ. Κόλια, *Περὶ χριστιανικῶν μνημείων Λοκρίδος*, *Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ.*, 1934-1936, περίοδ. Γ', τ. Γ', σ. νξ' - ξα'. Δ. Εὐαγγελίδης, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκῶν, *Θεσσαλονίκη* 1954 (*χρονολ.* 1044). Ναοὶ Ἀργολίδος. A. Struck, ἐνθ' ἄν., περ. καὶ G. Millet, *L'école*, 141 ἐξ. Καθολικὸν Ὁσίου Μελετίου καὶ Εὐκτῆριον τοῦ Σωτῆρος, A.B.M.E., τ. Ε', 34-106 (*χρονολ.* 11-12 αἰ.).

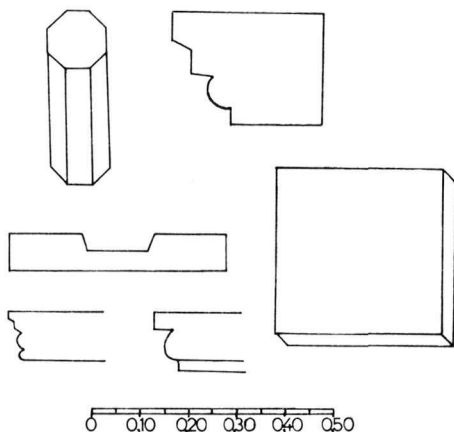
1. Τὴν στενὴν σχέσιν πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν δεικνύει καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ 9^{ου} αἰῶνος προσωνομία Δαμαλάς. Ἀ. Μηλιαράκης, ἐνθ' ἄν., σ. 202. Ἀ. Ὀρλάνδος, A.B.M.E., τ. Ε', ἐνθ' ἄν., σ. 17-27.

2. *Εὔρετήριον*, τ. Β', σ. 59.

3. P. Lemerle, *Le Style*, σ. 35, 50. Ch. Diehl, *Manuel*, σ. 439.

Εἰς τοῦτο συνετέλεσε φυσικὰ ἡ ἡσυχία καὶ ἡ ἀσφάλεια, ἡ ὁποία ἐπεκράτησεν εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ τοὺς νικηφόρους ἀγῶνας τοῦ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου καὶ ἡ ὄθησις, τὴν ὁποίαν ἔδωκεν αὐτὸς οὗτος ὁ Βασίλειος πρὸς

Εἰκ. 13. Μαρμάρινα, κεράμινα καὶ πώρινα μέλη.

οἰκοδόμησιν διὰ τῆς ἐλεύσεώς του εἰς Ἀθήνας καὶ τῆς γενναίας του χορηγίας.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω, νομίζομεν ὅτι δύναται ἡ χρονολόγησις τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Δαμαλᾶ νὰ συμπληρωθῇ ὡς ἑξῆς :

α') Παλαιοχριστιανικὸς ναὸς, 6^{ος} αἰὼν (᾽Ορλάνδος). Ἡ ὑπαρξίς τοῦ ναοῦ εἰκάζεται ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων ἀρχιτεκτονικῶν καὶ ἄλλων γλυπτῶν μελῶν.

β') Ναὸς σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος τοῦ συνθέτου τύπου, 11^{ος} αἰὼν (ἀπεκαλύφθη νῦν).

γ') Προσθήκη δευτέρου Ἀγίου Βήματος, 12^{ος} αἰὼν (᾽Ορλάνδος).

δ') Προσθήκη ἐξωνάρθηκος, 14^{ος} - 15^{ος} αἰὼν (᾽Ορλάνδος). Ὡς κατώτατον ὄριον διὰ τὴν προσθήκην ταύτην πρέπει νὰ τεθῇ τὸ ἔτος 1382, ὅποτε ἡ περιοχὴ ἐπανακατελήφθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων.

ε') Προσθήκη προσκτισμάτων δυτικῶς ἐξωνάρθηκος, χρόνοι Τουρκοκρατίας (᾽Ορλάνδος).

Ἡ τελευταία αὕτη περίοδος δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν οἰκοδομικὴν δραστηριότητα τοῦ « Ἀρχιερατεύοντος Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος Θεοφυλάκτου », ἡ ὁποία, ὡς μαρτυρεῖ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου εἰς τὴν γειτονικὴν Πιάδα, ἐπεξετάθη περὶ τὸ 1710 μ.Χ.¹.

1. Ἄ. Μηλιαράκη, ἐνθ' ἀν., σ. 195.

Διὰ τὸ κλείσωμεν τὸν λόγον περὶ τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Δαμαλαῖ, ἀναφέρομεν ἀντικείμενά τινα, τὰ ὁποῖα ἀνεσύρθησαν ἀπὸ τῶν συντριμμάτων καὶ « μπάζων ».

1. Θρόνος, πιθανῶς ἐπισκοπικός, λαξευθεὶς ἐπὶ σφονδύλου δωρικοῦ κίονος (εἰκ. 12).

2. Εἰκὼν 13. Ἄνω ἀριστερά, τμήμα ὀκταπλεύρου μαρμαρίνου κιονίσκου. Κάτωθεν τούτου, πλάξ ἐκ σκοτεινοχρόου ἐντοπίου λίθου μεθ' ὑποδοχῆς θωρακίου. Κάτωθεν τούτου, δύο μαρμάρيني κοσμηῆται. Ἄνω δεξιὰ, κοσμηῆτης ἐκ πάρου λίθου. Κάτωθεν τούτου, πηλίνη πλάξ.

3. Ἡ ἀθησαύριστος ἐν IG, IV καὶ Bul. Cor. Hel. XVII, 1893, σ. 84 - 121 ἐπιγραφὴ ΠΑΝΑΚΕΑ ἐπὶ κυβοσχήμου φαιοῦ μαρμάρου.

4. Μαρμαρίνη στρογγύλη βάσις μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς ἐν Bul. Cor. Hel. XVII, 1893, σ. 96 - 97, ἀριθμ. XIII καὶ IG, IV, ἀριθμ. 792.

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

RÉSUMÉ

ΕΠΙΣΚΟΠΙ ΔΕ ΔΑΜΑΛΑ (ΤΡΕΖΕΝΙΕ) (Pl. 66-73)

A l'occasion d'un nettoyage des restes de l'église de Ἐπισκοπή τοῦ Δαμαλᾶ (Δαμαλᾶς, aujourd'hui rebaptisée Τροιζήν), j'ai constaté des différences l'appareil des murs ainsi que des traces de fondations dans le sol devant l'abside centrale du hiéron.

Une exploration plus poussée a mis au jour trois absides d'une église antérieure, sous les restes de l'église déjà connue (cf. G. Welter, Troizen und Kalaureia, Berlin 1941, p. 37, fig. 21-22a, et Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος V (1939-1940) p. 17-33).

L'église ainsi découverte appartient au type composite, à quatre colonnes, en forme de croix inscrite avec coupole (fig. 3 pointillé, 4, 5, 6, et 7), et doit remonter à la deuxième moitié du XIe s. après J. - C.

Dans la deuxième moitié du XIIe s. après J. - C. et en tout cas avant 1210, l'église a été agrandie par l'adjonction à l'Est d'un autre hiéron à trois absides en forme de fer à cheval (fig. 3).

Plus tard, dans le XIIIe ou XIVe s. après J. - C. a été ajouté à l'Ouest un narthex extérieur (fig. 3 et 8).

En fin, dans la première moitié du XVIIIe s. l'édifice avait pris sa définitive forme par l'adjonction à l'Ouest du narthex extérieur d'autres annexes et un arcosolium (fig. 3, plan, hachures, 9, 10).

A signaler un fragment de colonne dorique taillé en forme de siège, probablement un trône épiscopal (fig. 12).

PAUL LAZARIDIS

Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΤΟΥ ΔΑΜΑΛΑ

Τὰ εἱρεῖνια τῆς Ἐπισκοπῆς Δαμαλᾶ ἀπὸ ΝΑ, μετὰ τὸν καθαρισμόν.

Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΤΟΥ ΔΑΜΑΛΑ

α. Ὁ νότιος ἐξωτερικὸς
καὶ ὁ νότιος διαχωριστικὸς τοῖχος ἀπὸ Νότου.

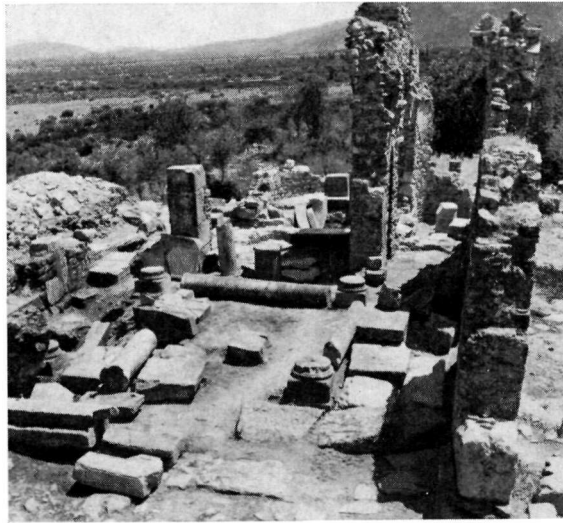

β. Οἱ αὐτοὶ τοῖχοι ἀπὸ Δυσμῶν.

Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΤΟΥ ΔΑΜΑΛΑ

α. Ἀποψις τῶν ἔρειπίων τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπὸ ΒΔ,
κατὰ τὸν καθαρισμόν.

β. Ἀποψις τῶν ἔρειπίων τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπὸ ΝΔ,
μετὰ τὸν καθαρισμόν.

Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΤΟΥ ΔΑΜΑΛΛΑ

α. Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα κεντρικὴ κόγχη
τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ.

β. Αἱ ὀρθογώνιαι ἐγκοπαί,
ἐνθα ἐστηρίζοντο τὰ δύο τέμπλα.

Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΤΟΥ ΔΑΜΑΛΑ

α. Δείγμα τοιχοποιίας νοτίου τείχους.

β. Δείγμα τοιχοποιίας νοτίου τείχους.

Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΤΟΥ ΔΑΜΑΛΑ

α. Ὁ ἔξωνάρθηξ ἀπὸ Νότου.

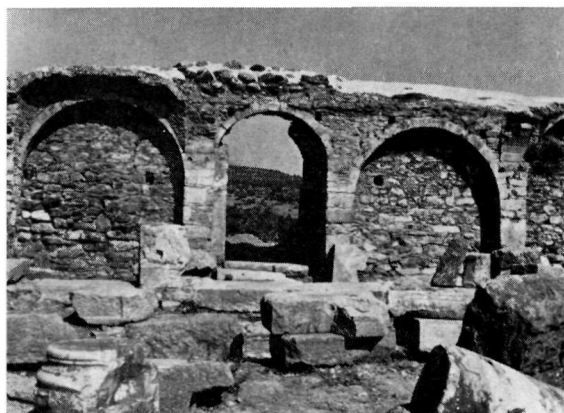

β. Δεῖγμα τοιχοποιίας βορείου τοίχου.

Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΤΟΥ ΔΑΜΑΛΑ

α. Ὁ νότιος διαχωριστικὸς τοῖχος ἀπὸ Βορρᾶ.

β. Ὁ ἐξωνόρθηξ ἀπὸ Ἀνατολῶν.

α Μαρμαρίνη βάση κίονος.

β Ίωνικόν κιονόκρανον μετ' ἀκανθῆματος.